

Daarheen en weer terug

De repatriëring van Nederlanders uit de Sovjetunie en de zaak Jhr. J.E.H. von Schmidt auf Altenstadt, gezien in het licht van de repatriantenkwestie in Europa en de onderhandelingen daaromtrent, 1942-1950

F.S. van der Linden | Universiteit Utrecht

MA-Scriptie *Internationale Betrekkingen in Historisch Perspectief*

Universiteit Utrecht 2013

Onder begeleiding van dr. A. Langeveld

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
Inleiding	8
1.1 – De Tweede Wereldoorlog komt ten einde en de repatriantenkwestie komt ter zake. Een algemene schets van de repatriantenkwestie in Europa vlak voor en vlak na het einde van de oorlog	10
1.1 – Opvang en repatriëring	10
1.2 – Displaced Persons	13
1.3 – Thuiskomst	16
2.0 – Categorisch niet: De uiteindelijk vruchteloze weigering van Nederland tot officiële betrekkingen met de Sovjetunie	19
2.1 – De afwijzing van de Sovjetunie	19
2.2 – Verandering op komst	23
2.3 – Nederland geeft toe	25
3.0 – De zaak-Von Schmidt auf Altenstadt in het licht van de onderhandelingen tussen Nederland en de Sovjetunie aangaande repatriëring	32
Conclusies	54
Literatuurlijst	58
Bijlage I	60

Voorwoord

Voor u ligt het eindproduct van de MA-studie *Internationale Betrekkingen in Historisch perspectief*. Bij aanvang van de studie was het eigenlijk al duidelijk welke richting het eindonderzoek op zou gaan. Rusland is al sinds jaar en dag een grote passie van mij en het land is ontegenzeggelijk een uitermate interessante speler op het wereldtoneel. Bij het vooronderzoek voor deze scriptie kwam ik erachter dat nog maar bitter weinig is geschreven over de repatriëring van Nederlanders uit de Sovjetunie na de Tweede Wereldoorlog. De sociale geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog heeft zich de afgelopen decennia grotendeels gericht op het lot van de joden in Europa. Dat zorgde er wel voor dat het lot van de niet-joden enigszins ondergesneeuwd raakte en daar wil ik verandering in proberen te brengen met dit onderzoek. De focus zal daarbij liggen op het bijzondere verhaal van jonkheer Johan Erik Hendrik von Schmidt auf Altenstad. Zijn dossier in het archief van de Nederlandse Ambassade in de Sovjetunie bleek bij hoge uitzondering bijzonder compleet – hoewel wij zullen zien dat een aantal gewenste stukken ontbraken – en vertoonde grote overeenkomsten met het verloop van de onderhandelingen tussen Nederland en de Sovjetunie over de repatriëring van elkaars burgers. Dit dossier vormde dan ook de directe aanleiding voor dit onderzoek en is de kern van deze scriptie geworden. Een nadere blik op de context van Von Schmidt's repatriëring wees op een blinde vlek in de geschiedschrijving. Aan het lot van de Sovjetburgers in Nederland heeft Feiko Postma reeds een diepgaande studie gewijd, maar buiten een artikel van Van den Berg is geen noemenswaardige aandacht besteed aan de Nederlanders in de Sovjetunie. Dit riep om een onderzoek en leverde verrassende verbanden en conclusies op.

Mijn poging om dit hiaat op te vullen bestaat uit drie delen. Het eerste hoofdstuk geeft een algemene schets van de situatie op het vlak van de oorlogsontheemden in Europa na de Tweede Wereldoorlog en hoe de geallieerden probeerden hiermee om te gaan. Het tweede hoofdstuk verhaalt over de totstandkoming van de betrekkingen tussen Nederland en de Sovjetunie. Samen vormen zij een onmisbare aanloop naar het derde hoofdstuk, wat de kern van het onderzoek omvat. De insteek van het totaal is niet zozeer analytisch, maar is meer beschrijvend van aard. Het is dan ook in eerste aanleg niet mijn intentie om bijvoorbeeld een vergelijkende analyse te maken, maar meer om de aandacht te vestigen op het verhaal *an sich*. Het biedt een mooie blik op de Nederlandse houding in de internationale politiek en haar visie op de regels van de internationale gemeenschap van staten.

Graag wil ik de lezer erop attent maken dat elke *quote* in het onderzoek exact is overgenomen uit de bronnen. In sommige *quotes* was onder andere het Duits grammaticaal bijzonder slecht, maar om zo dicht mogelijk bij de bron te blijven heb ik ervoor gekozen dit ongecorrigeerd over te nemen. Hetzelfde is van toepassing op het af en toe slechte Nederlands. Daarnaast dient opgemerkt te worden dat de genoemde aantallen Nederlanders in de Sovjetunie en Sovjetburgers in Nederland kunnen verschillen doorheen het onderzoek. De reden is dat ik trouw ben gebleven aan de aantallen die genoemd zijn in het bronnenmateriaal. Deze verschillende aantallen hebben een belangrijke politieke functie gehad binnen de onderhandelingen over de repatrianten. Overdrijving bleek een beproefde methode aan de onderhandelingstafel. Voor zover de aantallen Sovjetburgers buiten de grenzen van de Sovjetunie bekend zijn heb ik ze opgenomen in bijlage I, opgesplitst naar etniciteit.

Inleiding

In 2013 vieren Nederland en Rusland op initiatief van het Kremlin de goede en vriendschappelijke banden tussen beide landen. Het jaar 2013 markeert – in tegenstelling tot wat men zou verwachten – geen speciaal moment in de geschiedenis van de wederzijdse betrekkingen tussen beide landen, maar is bedoeld om de eeuwenoude en brede banden die bestaan tussen het kleine West-Europese Nederland en de Euraziatische reus in herinnering te roepen. Deze banden gaan zoals gezegd ver terug en zijn op sommige momenten zelfs zeer innig geweest. Daarbij springt in het oog onder meer de verbintenis tussen het Huis Romanov en het Huis Oranje-Nassau met het huwelijk van Anna Pavlovna, de dochter van tsaar Paul I en de latere Nederlandse koning Willem II. Toch was het niet altijd even goed tussen Nederland en Rusland. De Russische Revolutie maakte een einde aan het Russische tsarendom en plaveide de weg voor een staat waar Nederland zich ideologisch en staatsrechtelijk niet mee kon en wilde identificeren. De nieuwe Sovjetunie brak met alle tradities en markeerde daarmee ook een verandering in hoe met de buitenlandse betrekkingen werd omgegaan. Zoals wij nu weten gingen Nederland en de Sovjetunie uiteindelijk officiële betrekkingen aan, maar heeft dat wel vijftientig jaar op zich laten wachten. In deze vijftientig jaar veranderde veel in de wereld, zo ook voor de koloniale mogendheid Nederland. In deze periode, die grotendeels het interbellum omvatte, zag men het relatieve verval van de Nederlandse internationale statuur – mede veroorzaakt door haar neutraliteit in de Eerste Wereldoorlog – en koloniale bezit dat steeds verder onder druk kwam te staan. Het maakte dat Nederland op zoek moest naar haar nieuwe natuurlijke positie in de internationale gemeenschap van staten. De Sovjetunie daarentegen bloeide op toen het de schade die aangericht was door de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog en de Russische Revolutie te boven was gekomen. De reus in het oosten werd meer en meer zichtbaar als grootmacht van de toekomst. Het was voor beide landen een periode van transitie, zij het in twee tegengestelde richtingen.

Met de Tweede Wereldoorlog kwamen al deze ontwikkelingen in een stroomversnelling terecht. Wij zullen zien dat Nederland min of meer gedwongen werd door de omstandigheden haar politiek van niet-erkenning van de Sovjetunie te laten varen en het land uiteindelijk te erkennen. Dit was ook instrumenteel in de repatriëring van Nederlandse burgers uit de Sovjetunie, welke daar door onder meer de Duitse inval in de Sovjetunie beland waren. Officiële betrekkingen waren in dit geval noodzakelijk om tot overeenstemming te komen voor wat betreft repatriëring van burgers uit beide landen. Het proces dat vooraf ging aan het aanknopen van deze betrekkingen zal dan ook uitgebreid geanalyseerd worden. Interessanter is nog hetgeen hierop vanzelfsprekend zou volgen. De middelgrote mogendheid Nederland had niets in te brengen bij de vorming van de akkoorden van Jalta, waar onder andere het geallieerde beleid voor de repatriëringskwestie werd bepaald. Deze afspraken werden door de geallieerde grootmachten Groot-Brittannië, de Sovjetunie en de Verenigde Staten bepaald. Nederland diende haar weg te zoeken binnen dit raamwerk, welke op zichzelf al voor vele interpretaties vatbaar zou blijken.

De onderhandelingen tussen Nederland en de Sovjetunie over deze repatriantenkwestie verliepen stroef. Betrekkingen tussen beide landen mochten dan eeuwen ver terug te voeren zijn, de Sovjetunie

was in vrijwel alle opzichten anders dan het Russische Rijk. Omgangsvormen, diplomatieke tradities, de regels van de internationale gemeenschap van staten: de Sovjetunie had haar eigen perspectief van waaruit zij handelde en vereiste dan ook een andere aanpak, zoals uit het onderzoek duidelijk zal worden. Ter illustratie hiervan zal de aandacht tevens gelegd worden op de Nederlandse jonkheer Johan von Schmidt auf Altenstadt, honorair-consul te Tiflis (in het huidige Georgië). De Nederlandse staat heeft zich veel moeite getroost hem terug te halen uit gevangenschap in de Sovjetunie. Jonkheer Von Schmidt zat in Berlijn toen de stad in 1945 door de Sovjets op de nazi's veroverd werd, wat hij in een bijzonder interessant ooggetuigenverslag beschreef. Hij gaf te kennen naar Nederland te willen terugkeren, maar werd afgevoerd in de richting van Moskou, volgens de Russen omdat de wegen naar West-Europa onbegaanbaar waren. Wat volgde was een langdurig repatriëringsproces welke opvallende structurele gelijkenissen vertoonde met het algemene verloop van de moeizame onderhandelingen tussen Nederland en de Sovjetunie aangaande de repatriëringskwestie.

Wij zullen zien dat de Nederlandse houding inzake toentertijd overeenkomstig was met wat wij vandaag de dag zien als onze principes en onze morele waarden, met dat verschil dat Nederland haar principes toen nog wél voorstond en ideologie en gedrag op één lijn plaatste. Het verhaal van de Nederlandse repatrianten en de houding van de Nederlandse overheid daarin zouden vandaag de dag onmogelijk zijn. De zaak-Dolmatov (een Russische politiek-vluchteling die in 2013 zelfmoord pleegde in een Nederlandse gevangenis, in afwachting van zijn procedure) spreekt treurig genoeg boekdelen. Het laat zien dat Nederland wellicht nog wel dezelfde waarden voorstaat op het gebied van mensenrechten, maar dat een verschuiving heeft plaatsgevonden in de daden die aanspraak op deze principes en waarden niet langer terecht maakt. Het verhaal-Von Schmidt brengt de soms droge analyse van de onderhandelingen over de repatriantenkwestie niet alleen op smaak, maar toont ook de veranderende balans tussen burgerrecht en mensenrecht aan en daarmee het failliet van de Nederlandse claim op de *moral highground*, voor zover daar ooit al aanspraak op gemaakt mocht worden.

1.0 – De Tweede Wereldoorlog komt ten einde en de repatriantenkwes­tie komt ter zake. Een algemene schets van de repatriantenkwes­tie in Europa vlak voor en vlak na het einde van de oorlog

“Half the nations of Europe were on the march, all moving blindly westward along the roads, feeling their way by some common instinct towards the British and American lines in the hope of finding food and shelter and transportation there.”¹

De Tweede Wereldoorlog had een enorm ontwrichtende werking op de landen en bevolkingen van Europa. Wij kunnen ons dit tegenwoordig nog maar moeilijk voorstellen, daar wij onze oorlogen altijd ver weg uitvechten op grondgebied van een ander. De Tweede Wereldoorlog kenmerkte zich in Europa door vernietigende golven van geweld, waarop honderdduizenden mensen veelal tegen hun wil werden meegevoerd. Soldaten werden duizenden kilometers van huis gevangen genomen of raakten gewond en waren gedwongen achter te blijven. Burgers werden gevangen genomen en gedeporteerd en tewerkgesteld. Grenzen verschoven te midden van alle geweld en ellende. Pools gebied werd Duits gebied, Duits gebied werd Sovjetgebied. Het zal dan ook weinig verbazing wekken dat miljoenen mensen van tientallen nationaliteiten (nationaliteiten die soms gedurende de oorlog ophielden officieel te bestaan) zichzelf terugvonden in onbekend gebied na afloop van de oorlog. Het ergste zou dan wel voorbij zijn, dacht men in de meeste gevallen waarschijnlijk. Helaas vormde de repatriëring veelal een lastig en langdurig traject, vol ellende.

1.1 – Opvang en repatriëring

Miljoenen mensen vonden zichzelf na de bevrijding terug buiten de eigen landsgrenzen. Zij wilden en moesten na de oorlog zo snel mogelijk naar huis. Dit vormde voor de geallieerden een groot probleem, dat een oplossing behoefde.² In het voorjaar van 1943 hadden de geallieerden het *Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces* (SHAEF) opgericht, dat zich primair bezig hield met de bevrijding van West-Europa en belast was met de repatriëring van de miljoenen ontheemden of ‘displaced persons’. Voor dit laatste diende SHAEF met alle desbetreffende nationale regeringen afzonderlijke repatriëringsovereenkomsten te tekenen. Een akkoord met de Sovjetunie kwam pas later, in 1945, op Jalta tot stand.³ Toch was SHAEF in de eerste plaats een militaire organisatie, bestaande uit troepen van de Verenigde Staten, Canada, Groot-Brittannië en Frankrijk. De Sovjetunie heeft nooit onderdeel uitgemaakt van SHAEF, aangezien dit alleen de West-Europese en Atlantische bondgenoten omvatte. Uit alle bronnen komt sterk naar voren de SHAEF zich bovenal met de bevrijding bezig hield en dat de tak van SHAEF die verantwoordelijk was voor de kwes­tie van de displaced persons een ondergeschoven kindje was. Enige documentatie over deze specifieke afdeling en de door hen gestelde doelen is dan ook nauwelijks te vinden.

¹ B. Shephard, *The long road home. The aftermath of the Second World War* (Londen 2012) pp. 62.

² M.A.P. van den Berg, ‘De repatriantenkwes­tie na 1945’, in: M.L. Roholl, E. Waegemans & C. Willemsen, *De Lage Landen en de Sovjet Unie. Beeldvorming en betrekkingen* (Amsterdam 1989), pp. 11.

³ F.H. Postma, *De repatriëring van Sovjetonderdanen uit Nederland 1944-1956. Mythe en waarheid* (Amsterdam 2003) pp. 135.

Nederland werkte ook met SHAEF samen, aangezien de bevrijding van het land in handen lag van de West-Europese en Atlantische geallieerde bondgenoten. De Nederlandse regering zag in de loop van 1944 echter ook de snelle voortgang van het Sovjetleger, wat gevolgen kreeg voor de Nederlandse politiek. Men onderkende de noodzaak om bij de Sovjetautoriteiten aan te dringen op een regeling voor de repatriëring van burgers uit beide landen. Helaas had dit in eerste instantie nog geen succes, daar het Kremlin zich terughoudend opstelde.⁴ Desondanks vonden wel degelijk repatriaties plaats in 1945, totdat het Kremlin deze stopzette. Dit ondanks de gezamenlijke geallieerde inspanningen om de al verwachte grote stroom van mensen enigszins in goede banen te leiden. Wij zullen later dieper ingaan op de redenen voor het stopzetten van de repatriëring.

Er waren naast SHAEF meer organisaties belast met de ontheemden-kwestie. Waar SHAEF een militaire organisatie was, was het op 9 november 1943 opgerichte *United Nations Relief and Rehabilitation Administration* (UNRRA) civiel van aard.⁵ Opvallend was dat deze internationale instelling al in het leven werd geroepen voordat de Verenigde Naties zelf officieel werden opgericht (in 1945). De naamgeving van UNRRA was dan ook wat verwarrend. De woorden 'United Nations' hielden niet meer in dan de letterlijke betekenis en droegen nog niet de lading van de organisatie United Nations met zich mee, welke dus nog niet bestond. UNRRA moest zich in de gebieden van de lidstaten bezighouden met de vluchtelingen. Na de eerste gewonnen veldslagen in Italië begon men bij SHAEF te beseffen hoe groot de groep oorlogsontheemden was die men kon verwachten. UNRRA kon hierbij helpen, hoewel SHAEF in eerste instantie angstig was voor de mogelijke inbreuk op de veiligheid rondom de oorlogsoperaties van de organisatie op het moment dat het civiele UNRRA zich bij hen aansloot.⁶ Toch werden deze angsten overwonnen en op 25 november 1944 ondertekende UNRRA een samenwerkingsovereenkomst met SHAEF. UNRRA ging zo onderdeel uitmaken van SHAEF en viel onder het oppergezag van deze organisatie. Om deze reden hoefde zij dan ook geen afzonderlijke repatriëringsovereenkomsten te tekenen met de nationale regeringen van de gebieden waarin zij actief was. Dat had SHAEF al gedaan en UNRRA vormde daar nu een onderdeel van.⁷ De geallieerde overwinning bleek meer en meer onvermijdelijk te zijn en men moest de aandacht steeds meer richten op de miljoenen mensen die door de oorlog ontheemd waren geraakt.⁸ De eerste periode in het bestaan van UNRRA was moeilijk. Zij moest met het leger concurreren voor voorraden en transportschepen, maar hierbij kreeg het leger altijd voorrang. Immers, de oorlog in Europa was nog verre van voorbij. Het gevolg was een tekort aan van alles.⁹ Toch slaagde UNRRA op drie belangrijke terreinen: "*UNRRA prevented widespread starvation. UNRRA curbed sweeping epidemics. UNRRA averted economic collapse.*"¹⁰ Hierin mocht de organisatie dan wel geslaagd zijn, maar de afhandeling van de 'displaced persons'-kwestie verliep alles behalve soepel. En dat ondanks de lange voorbereiding daarvan.

⁴ Berg, 'De repatriantenkwestie na 1945', pp. 11.

⁵ G. Woodbridge, *UNRRA. The history of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration: Volume I* (New York 1950) pp. XXV. Voor het volledige document van oprichting, zie: G. Woodbridge, *UNRRA. The history of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration: Volume III* (New York 1950) pp. 23-32.

⁶ Shephard, *The long road*, pp. 58.

⁷ Woodbridge, *UNRRA. History*, pp. XXVI.

⁸ L.W. Woods, *The story of U.N.R.R.A.* (Washington 1948) pp. 3.

⁹ Woods, *The story of U.N.R.R.A.*, pp. 13.

¹⁰ *Ibidem*, pp. 4.

“Yet in many ways the long lead-up time in the 1940s was counter-productive, and much of the planning was based on past experience which turned out not to be relevant or which put in place, well before the end of the war, men and mechanisms unsuited to the task.”¹¹

Het belangrijkste aspect hiervan was dat de planning al in 1942 en 1943 werd gedaan, terwijl men zich toen nog niet volledig bewust was van de grote hoeveelheden slavenarbeiders en gevangenen, laat staan wat met Europa's joden gebeurde. In plaats daarvan lag de focus op de door de Duitsers tewerkgestelden. Dat waren immers de meest zichtbare slachtoffers van het Naziregime.

Op 11 februari 1945 werd tijdens de conferentie op Jalta een repatriëringsovereenkomst gesloten tussen de drie grote geallieerde mogendheden: de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en de Sovjetunie. Onder de repatriëringsovereenkomsten zouden ook krijgsgevangenen vallen. Belangrijk was artikel II van deze overeenkomst, waarin werd gesteld dat functionarissen belast met repatriëring vrijelijk toegang dienden te krijgen tot de kampen en de verzamelplaatsen waar landgenoten zich bevonden.¹² Het zou blijken dat dit in de praktijk vaak niet werd toegestaan. De uitvoering van het verdrag van Jalta werd ondergebracht bij twee verschillende groepen. Ten eerste waren de militaire gezagsdragers belast met de afvoer van vijandelijke soldaten en ten tweede waren de burgerlijke autoriteiten verantwoordelijk voor de opvang en afvoer van de oorlogsontheemden.¹³ Deze opsplitsing van verantwoordelijkheden zou niet lang in deze vorm blijven bestaan. Wij zullen zien dat het leger uiteindelijk noodgedwongen een grotere rol toebedeeld zou krijgen.

Nederland was één van de landen die ook aandrong op een overeenkomstige procedure voor de eigen displaced persons (DPs). Tijdens de oorlog waren tussen de vierhonderdvijftigduizend en vijfhonderdduizend Nederlanders als dwangarbeiders actief in Duitsland.¹⁴ Met het verloop van de strijd tussen Duitsland en de Sovjetunie schoven de frontlinies in eerste instantie flink op naar het oosten, waardoor uiteindelijk de meeste Nederlandse DPs zichzelf in het land van de Sovjets terugvonden op het moment dat de oorlog kantelde en de Duitsers werden teruggedrongen. De Sovjetunie achtte het echter tegen het einde van de oorlog niet noodzakelijk een Nederlandse repatriëringsovereenkomst toe te laten in de Sovjetunie, in verband met het relatief gezien kleine aantal Nederlanders dat zich in de Sovjetunie bevond.¹⁵ Engeland ving dit op door ook de Nederlandse belangen te behartigen. Zo werden van maart tot mei 1945 ongeveer twaalfhonderd Nederlanders gerepatriëerd, maar al snel ontstonden problemen. Met de terugkerende DPs kwamen ook veel Sovjetburgers (met name Russen, Polen) het land binnen: een flink aantal Nederlandse mannen keerden terug met een Russische partner. Vierduizend Russische vrouwen kwamen zo naar schatting Nederland binnen.¹⁶ Deze Russen waren in Nederland op basis van vrijwillige keuze en dat zou tot problemen leiden met de Sovjetunie in de jaren na de oorlog. De repatriëringsofficieren van de Militaire Repatriëringsovereenkomst van de Sovjetunie in Nederland waren in deze periode behoorlijk actief en elke Sovjetburger waarmee zij in contact konden komen kreeg te maken met grote druk om terug

¹¹ Shephard, *The long road*, pp. 2.

¹² Berg, 'De repatriantenkwestie na 1945', pp. 12.

¹³ Postma, *De repatriëring van Sovjetonderdanen*, pp. 131.

¹⁴ *Ibidem*, pp. 16.

¹⁵ Berg, 'De repatriantenkwestie na 1945', pp. 13.

¹⁶ Postma, *De repatriëring van Sovjetonderdanen*, pp. 13.

te keren naar het moederland. Geweld, intimidatie en zelfs ontvoering behoorden tot het repertoire.¹⁷ Nederland had echter maar een klein probleem met DPs in vergelijking met de rest van Europa.

1.2 – Displaced Persons

“When the dust had settled and all those who wished to had returned home, there remained in Germany, Austria and Italy a residue of some million people who were not inclined to go look to their own countries – Jews, Poles, Ukrainians, Latvians, Lithuanians, Estonians and Yugoslavs. They had diverse and complicated wartime histories, for which modern terms such as ‘victim’ and ‘perpetrators’ do scant justice – some were by any definition collaborators of the Germans – but all, for complex political reasons, fell under the rubric of ‘displaced persons’.”¹⁸

Waar komt de term ‘displaced person’ eigenlijk vandaan? SHEAF definieerde de term als burgers die door de oorlog buiten hun landsgrenzen waren beland. Zij wilden ten eerste terugkeren naar hun land en stad, maar konden dit niet zonder hulp. Ten tweede moesten zij worden teruggestuurd naar vijandelijk of voormalig vijandelijk gebied.¹⁹ Het gedeelte over vijandelijk of voormalig vijandelijk gebied kwam voort uit het feit dat de oorlog nog gaande was op het moment dat deze definitie door SHAEF geformuleerd werd in mei 1944. Nog niet heel Europa was veroverd op Duitsland, waardoor delen van het continent nog onder vijandelijk gezag vielen.²⁰ Deze definitie was redelijk ruim, maar voor een volledig begrip van de term dient eerst nog een gemakkelijk te maken verwarring voorkomen worden. Het is belangrijk te beseffen dat ook de joden onder deze definitie vielen en dat het hele concept Holocaust, zoals wij dat vandaag de dag kennen, nog niet bestond in de jaren veertig. Dit is een retrospectieve constructie, iets wat totaal onherkenbaar zou zijn voor de meeste tijdgenoten in de jaren veertig. Al te veel denken vanuit het perspectief van de Holocaust is een anachronisme, dat ons begrip van de reacties van toen slechts vertroebeld. De reacties op de enorme diaspora in Europa werden in plaats daarvan gebaseerd op het ‘model of displacement’. De mensen die hieronder vielen werden dan ook ‘displaced persons’ genoemd.²¹ Hierbij werd geen onderscheid gemaakt tussen gedeporteerde joden en tewerkgestelden. Dat verschil bestond nog niet.

“Thousands, tens of thousands, finally millions of slaves were coming out of the farms and the factories and the mines and pouring onto the highways. [...] This ‘tidal wave of nomad peoples’ uncovered by the Allies’ speedy advance into Germany overwhelmed the military machine. By the end of March, the number of liberated Displaced Persons totalled 350,000; by 7 April it had reached 600,000; by 16 April it was 1,072,000 and by 14 May (a week after the end of the war) 2,002,000.”²²

¹⁷ Berg, ‘De repatriantenkwessie na 1945’, pp. 15.

¹⁸ Shephard, *The long road*, pp. 2-3.

¹⁹ Postma, *De repatriëring van Sovjetonderdanen*, pp. 130. Postma maakte gebruik van de officiële definitie van ‘displaced persons’, zoals deze door SHAEF werd toegepast.

²⁰ Veel Nederlandse DPs werden als dwangarbeider ingezet in Duitsland, met name ter ondersteuning van het oostfront. Toen de Duitse opmars werd gestuit en de Sovjets de Duitse legers terugdrongen bleven vele dwangarbeiders achter in Sovjetgebied. Exacte aantallen zijn in de bronnen nauwelijks te vinden. De meeste schattingen liggen rond de ‘vele tienduizenden’, waarbij het meer exacte aantal van vijfendertigduizend soms genoemd wordt. Postma houdt het bij een aantal van “vele tienduizenden”: F.H. Postma, *De repatriëring van Sovjetonderdanen uit Nederland 1944-1956. Mythe en waarheid* (Amsterdam 2003) pp. 331.

²¹ Shephard, *The long road*, pp. 2.

²² *Ibidem*, pp. 62.

De geallieerde instanties belast met de DPs konden deze massale stroom niet aan. Maar al die DPs ongecontroleerd en vrijelijk laten rondlopen was vragen om problemen. Er waren duizenden meldingen van roof, plundering, verkrachting en moord. Met name Poolse en Russische DPs werden daarvoor verantwoordelijk gehouden. Zij hadden dan ook veel te lijden gehad onder het Duitse juk en voelden zich vrij wraak te nemen en genoegdoening te eisen. Niettemin was het voor het herstel van de orde geboden zo snel mogelijk met de repatriëring aan te vangen. Het plan was dan ook de DPs op te vangen en in verzamelcentra of kampen te plaatsen. Daar zouden zij onder toezicht van UNRRA-teams worden gevoed en georganiseerd. UNRRA bleek echter meer beloofd te hebben aan SHAEF dan het kon waarmaken.²³ De organisatie kon onvoldoende mensen leveren (iets meer dan vijftienhonderd man²⁴) om de hoeveelheid teams samen te stellen waar SHAEF om had verzocht. Om dit op te lossen diende het leger twintigduizend soldaten te leveren; een voltallig bataljon. Het probleem daarbij was dat deze soldaten niet toegelegd waren op de opvang en verzorging van DPs, veelal kampend met lichamelijke en geestelijke problemen. Het was een te grote taak, waarvan de werkelijke omvang pas later duidelijk werd. Shephard maakte dit treffend duidelijk in zijn beschrijving van een briefing voor soldaten die DPs zouden moeten gaan opvangen:

“A colonel strode in, pointed to a map tacked to the blackboard, and announced: ‘This is Germany! In Germany there are ten million displaced persons – DPs. YOU will take care of them!’ A soldier in the audience whispered that that meant that each person in the room would have to look after half a million DPs.”²⁵

Waarom was UNRRA zo weinig succesvol en slagvaardig en niet toegerust op haar taak? Zoals eerder opgemerkt diende zij met het leger te concurreren voor het verkrijgen van voorraden en transportmiddelen zoals schepen. Daarnaast was UNRRA een jonge organisatie die nog niet kon bogen op de expertise van jarenlange ervaring, waar bijvoorbeeld het Rode Kruis dat wel kon. Men moest dus roeien met de riemen die men had.²⁶ Op basis van eerder opgedane ervaringen met displaced persons in Italië kwam men met een aantal kerntaken voor de soldaten die zich met hen bezig gingen houden. Ten eerste was het van belang om de mensenmassa onder controle te houden. Zij dienden geordend te worden en te blijven daar waar zij zich bevonden. Het was noodzakelijk dat deze mensen zich niet vrijelijk tussen de linies van de nog steeds woedende oorlog gingen begeven. Via grotere verzamelcentra zouden zij uiteindelijk repatriëren. Naast de materiële zorg dienden de teamleden ook te zorgen voor advies, educatie, recreatie en religieuze activiteiten. Dat was nogal veel gevraagd aan een zo ontoereikende groep mensen, met zo weinig middelen en een militaire achtergrond zonder ervaring met humanitaire hulpverlening. Waarom kwam het leger dan ook nu pas met deze maatregelen, terwijl men toch al zo lang aan het plannen was geweest? Daar zijn verschillende redenen voor aan te wijzen. Ten eerste was de stroom ontheemden veel groter dan gedacht en ten tweede bestonden de teams die het leger voor UNRRA leverde vooral uit zogenaamd ‘chicken shit’, een term voor voetsoldaten met een antipathie voor discipline. Het was voor het leger

²³ Shephard, *The long road*, pp. 59.

²⁴ C. Kristel, *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming* (Amsterdam 2002) pp. 364.

²⁵ Shephard, *The long road*, pp. 64.

²⁶ Postma, *De repatriëring van Sovjetonderdanen*, pp. 138.

dan ook niet veel meer dan een afvoerputje voor manschappen die zij liever kwijt dan rijk was.²⁷ Voorraden werden geleverd door de Duitsers, die per militair bevel hiertoe werden bewogen. De geallieerde legers leverden zelf helemaal niets. Dat was militair beleid van de veroveraars, waarbij de redenering simpel was: de Duitsers hadden deze mensen daar bijeen gebracht, dus waren zij verantwoordelijk voor de verzorging van hen. Voor de geallieerde legerleiding hadden de DPs totaal geen prioriteit, het was in eerste instantie ook nooit de bedoeling dat de opvang één van hun taken zou worden. Het zouden dan ook in eerste aanleg civiele instanties zijn die zich daarmee bezig gingen houden. Het leger had immers nog een oorlog te winnen.

De problemen lagen niet alleen bij de onverwacht grote stroom DPs, maar ontstonden ook doordat de inspanningen die verricht werden voor de opvang van DPs geheel en al gericht waren op lichamelijk welzijn en materiële voorzieningen, terwijl veel DPs behoefte hadden aan psychologische ondersteuning. Geheel terecht wijst Shephard op deze foutieve aanname en op de gevolgen die dit had op de uiteindelijke opvang van de ontheemden. Zij hadden gedurende hun gevangenschap of tewerkstelling geestelijke problemen ontwikkeld welke als een verrassing kwamen voor de geallieerden. Deze hadden verwacht DPs aan te treffen die handelbaar, dankbaar en machteloos waren.²⁸ Waar kwamen deze psychologische problemen vandaan? Hoop op een betere toekomst was een gedeelde factor geweest voor vele tewerkgestelden en gevangenen tijdens hun gevangenschap, als ware het een soort lotsbestemming, welke gevaarlijk bleek voor de verwachtingen van de periode na de bevrijding. Shephard verwoordde het als volgt:

“During their captivity in Germany they had been counterbalancing the reality that was always extremely hard, and often sordid and horrible, by calling up daydreams of their past life, until they were almost certain that, the moment they were liberated, they would find themselves in the same happy, beautiful world they knew before the war. All their past difficulties would be forgotten, freedom would take them back to a world where nothing had ever gone wrong ... a paradise in which all people were good, all wives loving, all mothers-in law charming, all husbands faithful and all homes beautiful. There was no unemployment, poverty and unhappiness.”²⁹

Hoe anders was de realiteit van de bevrijding. Men vond zichzelf wederom terug in kampen, alleen ditmaal met Amerikanen in plaats van Duitsers als bewakers. Soms bevonden zij zich zelfs in slechtere omstandigheden dan gedurende de oorlog. *“Fear of the future and revenge unrealized were the underlying factors responsible for the unbalanced behaviour which we met with in contacts with the DPs”*, aldus een UNRRA teamlid.³⁰ Het leidde tot wangedrag, geweldpleging en vandalisme. Dit alles plaatste de geallieerden voor een moeilijke taak, één die zij nauwelijks konden overzien. Toen moesten zij Buchenwald, Bergen-Belsen, Dachau, Mauthausen, Belzec, Chelmno, Majdanek, Sobibor, Theresienstadt, Treblinka en Auschwitz nog ontdekken.

²⁷ Shephard, *The long road*, pp. 65.

²⁸ *Ibidem*, pp. 67.

²⁹ *Ibidem*, pp. 68.

³⁰ *Ibidem*, pp. 69.

1.3 – Thuiskomst

Op 14 juli 1945 eindigde de missie van SHAEF, en hield de organisatie op te bestaan.³¹ SHAEF had zich bezig gehouden met de logistieke kant van de repatriëring van DPs en was daarin uiteindelijk succesvol, als men tenminste puur kijkt naar de initiële missie. Honderdduizenden, zo niet miljoenen mensen waren inmiddels richting hun eigen land gedirigeerd onder begeleiding van SHAEF.³² Maar wat gebeurde er als deze mensen thuis kwamen? Dit bleek per gebied verschillend te zijn. Zo werden de DPs in Frankrijk in eerste instantie onthaald als homogene groep slachtoffers, hoewel dit beeld al snel uiteen viel. Er ontstond een soort hiërarchie, met de tewerkgestelden onderaan de ladder en de krijgsgevangenen en politiek gedeporteerden bovenaan. Het behoeft geen nadere uitleg dat verschil in aanzien en een kille rangschikking voor wat betreft de gruwelen die mensen hadden meegemaakt in de ogen van een veelal onwetende buitenwereld een schadelijke uitwerking hadden op de terugkerende DPs. In België vond de terugkeer meer in de luwte plaats en niet zo op de voorgrond als bij de Fransen. Er was dan ook maar weinig gepland voor de terugkeer van de DPs, waardoor het initiatief uit noodzaak kwam te liggen bij lokale en vrijwillige organisaties, zoals de Katholieke kerk, maar ook het Rode Kruis.³³ Dit maakte echter wel dat het repatriërings- en integratieproces soepeler en voorspoediger verliep dan in Frankrijk. De relatieve rust bij terugkeer en de ondersteuning van de lokale gemeenschap waren duidelijk belangrijker voor een succesvolle re-integratie dan een pompeus opgezet programma. Dit laatste bleek geen effectieve methode om de mensen weer snel op te nemen in de samenleving.

Al in 1942 begon de Nederlandse regering in ballingschap zich zorgen te maken over de vele tienduizenden Nederlanders die uit het land waren weggevoerd. Waar waren zij heen en hoe konden zij weer terugkeren na de oorlog? In eerste instantie keek men vooral naar de tewerkgestelden en nog niet zozeer naar de politiek gevangenen of de gedeporteerden.³⁴ De minister van Sociale Zaken Jan van den Tempel trachtte de repatriëring voor zijn departement op te eisen, vanwege de door hem verwachte chaos op de arbeidsmarkt op het moment dat een half miljoen jongemannen terugkeerde in Nederland.³⁵ Helaas liet de bevrijding op zich wachttten en waren mensen door de hongerwinter weinig bereid de helpende hand uit te steken naar terugkerende landgenoten. Een regionale en veelal vrijwillige opvang van DPs naar Belgisch voorbeeld was in Nederland dan ook niet of nauwelijks te vinden. Daarnaast was de langdurige planning door de regering redelijk de mist in gegaan. De regering in Londen beschikte dan wel over alle benodigde informatie, maar het geallieerde leger in Nederland nam besluiten meer op eigen gelegenheid doordat de communicatie met de Nederlandse regering gebrekkig was. Het resultaat van deze omstandigheden was chaos.³⁶

³¹ SHAEF hield op te bestaan op 14 juli 1945, maar de *Displaced Persons Executive* mocht doorgaan met zijn taken, aangezien de displaced persons-kwestie nog niet opgelost was. Daar dient wel aan toegevoegd te worden dat SHAEF zich slechts bezig hield met het laten terugkeren van mensen naar hun land van herkomst. Wat daar met hen gebeurde viel buiten de kaders waarin SHAEF zich met deze mensen bemoeide.

³² Shephard, *The long road*, pp. 74.

³³ M. Verschooris, *Schrijven in de schaduw van de dood* (Gent 2005) pp. 18.

³⁴ A. Beening, 'Machtsstrijd en machteloos. De rol van de Nederlandse overheid bij de repatriëring vanuit West-Europa naar Nederland 1944-1945', in: C. Kristel, *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming* (Amsterdam 2002) pp. 23.

³⁵ Beening, 'Machtsstrijd en machteloos', pp. 24.

³⁶ Shephard, *The long road*, pp. 73-74.

De Sovjetunie vormde een apart geval binnen de repatriëringskwestie. Meer dan zes miljoen Sovjetburgers waren door de oorlog buiten de grenzen van de Sovjetunie terecht gekomen. Allemaal werden zij beschouwd als onderdanen van de Sovjetunie, zelfs als zij in dienst waren getreden van de Duitsers. In die hoedanigheid dienden zij, desnoods met geweld, terug te keren naar het moederland. Al gedurende de oorlog bereidde Moskou deze terugkeer voor. Zo werd politiek zwaargewicht Filip Golikov op 24 oktober 1944 aangesteld als Gedelegeerde voor de Repatriëring van Sovjetburgers. Doordat hij en zijn commissie ook veel te maken zouden krijgen met door de westelijke bondgenoten bevrijde Sovjetburgers, stonden zij onder voortdurende invloed en controle van de geheime politie, het NKVD ofwel het Volkscommissariaat voor Interne Aangelegenheden. De vele Russen in dienst van de Wehrmacht stond zo nog wat te wachten. Soldaten die – zelfs onder dwang – in dienst waren bij de vijand werden per definitie beschouwd als landverraders.³⁷

“That well over two million Russians were handed over to Stalin in the years 1944-7 by the Western Allies, and that the fate accorded to almost all of them was terrible, has been known to an increasingly large public for a number of years.”³⁸

Vele Russen werden gedwongen gerepatriëerd naar de Sovjetunie. Daar hebben zowel de Britten als de Amerikanen aan meegewerkt. Dit betrof niet alleen Russen in Duitse militaire dienst, zoals in het verdrag van Jalta was vastgelegd, maar zelfs tsaristen die in 1919 Rusland als bondgenoten van de Britten en Amerikanen waren ontvlucht. Deze laatsten werden in het diepste geheim overgedragen aan de contraspionagedienst van de Sovjetunie, de SMERSJ.³⁹ Het verdrag van Jalta bevatte op het vlak van krijgsgevangenen geen afspraken over de terugkeer van onwillige burgers van de Sovjetunie. Dit was mede veroorzaakt door de grote tijdsdruk die bestond om tot een akkoord te komen op Jalta. Roosevelt, Stalin en Churchill waren maar voor korte tijd in staat gedrieën te overleggen en het was van groot belang dat er op de hoofdpunten overeenstemming werd bereikt. Later zou de verdere interpretatie van de hoofdpunten nog wel worden uitgewerkt. Dit was dan ook het punt waarop het fout ging, daar verschillende interpretaties van termen leidden tot verschillende visies op hoe de overeengekomen regels dienden te worden uitgevoerd.⁴⁰

Wat stond de repatrianten te wachten bij terugkeer in de Sovjetunie? Zij werden veelal gedeporteerd naar concentratiekampen. Niet omdat zij beïnvloed waren door de vijand, maar slechts vanwege hun contact met de westelijke wereld, welke tot vergelijkende beschouwingen of andere verstoringe verschijnselen in de Sovjetmaatschappij zou kunnen leiden.⁴¹ Zij werden ongeacht de omstandigheden door de Sovjetautoriteiten als verraders beschouwd.⁴² Voor de Sovjets die – al dan niet met voorbedachten rade – tijdelijk onder de controle van de Sovjetregering vandaan waren gekomen was de summere uitwerking van het verdrag van Jalta slecht nieuws. De historicus Tolstoy maakte duidelijk dat dit geen nieuw beleid was voor de periode na de oorlog, door een schokkende

³⁷ Postma, *De repatriëring van Sovjetonderdanen*, pp. 126-127.

³⁸ N. Tolstoy, *Victims of Yalta* (Londen 1977) pp. 19.

³⁹ Tolstoy, *Victims*, pp. 19-20.

⁴⁰ *Ibidem*, pp. 97.

⁴¹ Postma, *De repatriëring van Sovjetonderdanen*, pp. 127.

⁴² Tolstoy, *Victims*, pp. 395.

beschrijving te geven van het lot van Sovjetsoldaten die na het einde van de Winteroorlog door de Finnen werden vrijgelaten en naar de Sovjetunie werden gerepatrieerd.

“After the close of the Finnish War in March 1940, Russian prisoners captured by the Finnish were released and returned home. In Leningrad they marched amidst general acclamation under a triumphal arch blazoned with the legend ‘The Fatherland Greets Its Heroes’. The heroes were marched straight on to the railway sidings, placed in Stolypin carriages, and whisked off to slave-labour camps. [...] It was the knowledge they had gained of the non-socialist world that constituted their ‘crime’.”⁴³

Dit was – in een andere vorm – ook na de Tweede Wereldoorlog het geval. Na de bevrijding van Russen uit Duits gevangenschap vestigden deze de aandacht van de Britten en Amerikanen op de orders die eerder door de Sovjetautoriteiten waren uitgegeven, dat zelfmoord gepleegd diende te worden in het geval van gevangenschap. Zo niet, dan stonden daar ‘maatregelen’ tegenover. Deze orders waren verspreid via boekjes en noch de gevangenen, noch de westerse geallieerden konden volhouden niets te weten van de intenties van de Sovjets.⁴⁴ De cijfers voor wat betreft de gerepatrieerde vijfenhalfmiljoen Russen vanuit voormalig bezette gebieden in de periode 1944-1947 waren dan ook schokkend:⁴⁵

- 20% ontving de doodstraf of vijftientwintig jaar in de kampen, wat neerkwam op ongeveer hetzelfde
- 15-20% ontving een veroordeling van 5 tot 10 jaar
- 10% werd verbannen naar de Siberische frontiers voor minimaal 6 jaar
- 15% werd tewerkgesteld in door de oorlog verwoeste gebieden, waar zij pas naar huis mochten terugkeren na het vervallen van hun tewerkstelling
- 15-20% kreeg toestemming naar huis terug te keren, maar konden slechts in enkele gevallen werk vinden. Daarnaast bleven zij altijd onder verdenking staan.
- De overige 15-25% stierf tijdens het repatriëringsproces of wist te ontsnappen

Dit werd ook de Nederlandse ambassadeur Van Breugel Douglas duidelijk en hij drong dan ook aan op het behoedzaam vormen van het beleid ten aanzien van de repatriërende Sovjetburgers vanuit Nederland. Aangetoond is ook dat Nederland vanaf november 1945 overging tot beschermende maatregelen voor de Sovjetburgers in het land.⁴⁶ Dit zal verderop in dit onderzoek uitgebreid aan bod komen. Voordat deze kwestie echter ter sprake kon komen diende Nederland de Sovjetunie eerst officieel te erkennen. Nederland had dit altijd geweigerd, maar onder andere de vooruitzichten van vele ontheemde Nederlanders in de Sovjetunie zou daarin verandering brengen.

⁴³ Tolstoy, *Victims*, pp. 396.

⁴⁴ *Ibidem*, pp. 396-397.

⁴⁵ *Ibidem*, pp. 408-409.

⁴⁶ Postma, *De repatriëring van Sovjetonderdanen*, pp. 12.

2.0 – Categorisch niet: De uiteindelijk vruchteloze weigering van Nederland tot officiële betrekkingen met de Sovjetunie

“Een conservatief land was Nederland in het interbellum. Burgerlijk-verzuimd en leunend op antimodernistische denkbeelden uit het Reveil. Zeker. Men zag op de voorgrond minder de conservatieven van het rustige, bedachtzame soort, ook al hadden conservatieve liberalen in het ambtelijk apparaat steeds een relatief groot aandeel. De toon werd gezet door een conservatisme zonder gelatenheid, zonder humor derhalve ook. [...] wie met de rode lantaarn van het bolsjevisme op de mensen scheen, zag gespannen gezichten. Veel antibolsjevistisch lawaai leek dan ook uitdrukking van een defensieve nervositeit: de status-quo – inclusief de heerlijkheid van de verzuiling – stond met de rug tegen de muur. Dat dat voor de status-quo de natuurlijke plaats is, kon in de boven beschreven context moeilijk worden gezien. Een conservatief-angstvullig land dus.”⁴⁷

2.1 – De afwijzing van de Sovjetunie

Bij de bespreking van de relaties tussen Nederland en de Sovjetunie in het interbellum kunnen wij eigenlijk niet om het werk van historicus Ben Knapen heen. Hij schreef in zijn proefschrift een diepgaande studie naar de redenen van de Nederlandse niet-erkenning van de Sovjetunie en de heersende angsten voor het communisme. Via een beschrijving van het Nederlandse angstbeeld jegens het bolsjevisme in de jaren na de Russische Revolutie en de laatste negatieve indrukken van de Sovjetunie voordat de Tweede Wereldoorlog uitbrak vormt Knapen een duidelijke basis voor de Nederlandse houding tegenover de Sovjets.

Antibolsjevisme deed het goed in het zeer conservatieve Nederland van het interbellum. Bolsjevisme en communisme waren natuurlijk strict genomen niet hetzelfde, maar *“Wie zich langs de afgrond waant, ontgaan de meeste kleurschakeringen van het landschap”* zo stelde Knapen. *“Het bolsjevisme vormde, zoveel stond vast, in die rode afgrond het epicentrum van alle kwaad.”*⁴⁸ De bolsjevisten waren voor de meeste Nederlandse diplomaten en politici *“een stelletje doortrapte schurken, die op brute en volstrekt onrechtmatige wijze aan de macht waren gekomen.”*⁴⁹ *“De giftige wolken van het bolsjevisme waren zo besmettelijk dat menig Christen in Nederland soms een slok te veel van het fascistische tegengif nam.”*⁵⁰ Nederlands waarnemend gezant te Rusland, Jacob Willem Oudendijk, typeerde de nieuwe bolsjevistische staatsstructuur in het voormalige Rusland als de *“bajonettocratie van Oeljanof (Lenin) en Bronstein (Trotski).”*⁵¹ De weerzin tegen dit systeem en de ideologie werd breed gedragen. Dit was ook in het overheidsapparaat goed te merken. Het departement van Buitenlandse Zaken en met name de diplomatieke dienst werden van oudsher gekenmerkt door de ‘ambiance van heren van stand’. Het was nog steeds het domein van aristocraten. Wellicht paradoxaal genoeg had de Nederlandse zuinigheid hier een versterkende werking op, daar de gezanten te weinig betaald kregen en er

⁴⁷ B. Knapen, *De lange weg naar Moskou. Nederlandse relaties tot de Sovjet-Unie, 1917-1942* (Amsterdam & Brussel, 1985) pp. 19-20.

⁴⁸ Knapen, *De lange weg*, pp. 17.

⁴⁹ G.T. Witte, *Een verre vijand komt naderbij. De diplomatieke betrekkingen van Nederland met de Sovjetunie, 1942-1953* (Kampen 1990) pp. 15.

⁵⁰ Knapen, *De lange weg*, pp. 17.

⁵¹ K. van Gorsel, ‘Nederland en de Sovjet-Unie, 1917-1953’, in: D. Hellema & G.T. Witte, *Onmachtig om te helpen. Nederlandse reacties op de socialistische dreiging* (Amsterdam 1995) pp. 8.

derhalve aanspraak moest worden gemaakt op het eigen vermogen van de diplomaten. Bij uitstek deze groep was antibolsjevistisch.

“Bolsjevisme was als het ware een superlatief voor een breder woekerend bacil dat de wortels van een vertrouwd-geordende samenleving aanvat. Er was ook nogal wat gebeurd in 1918: eeuwenoude vorstenhuizen werden verjaagd, arbeiders waren in opstand gekomen en nieuwe republieken al dan niet kunstmatig geschapen. Daar stonden traditionele diplomaten dan: in gala-uniform en met rijtuig om geloofsbrieven aan te bieden aan allerlei omhooggevalen politici in Midden-Europa. Zou een af en toe opflakkerende verbittering tegenover het meest in het oog springende fixatie-punt voor sociale destabilisatie – de bolsjeviki – derhalve in deze diplomatenwereld niet meer dan begrijpelijk zijn geweest?”⁵²

De meningen mochten dan wel sterk zijn, zij moesten niettemin achter gesloten deuren blijven. Neutraliteit was jarenlang de gouden middenweg geweest voor de Nederlandse buitenlandse politiek. De idee was niemand voor het hoofd te stoten, zodat niemand aanstoot zou nemen aan Nederland. Dit zou met name voor de handel van groot belang zijn, die immers de kurk was waar het koninkrijk op dreef. Knapen brengt hier terecht wel enige nuance aan, want neutraliteit bracht ook complexe situaties met zich mee waarbij de scherpe randjes van de doctrine zich toonden:

“[Neutraliteit impliceert] ook dat men geen mening had over andere landen, dat wil zeggen, geen mening mocht hebben teneinde andere landen niet te irriteren” [...] “Naarmate betrekkingen tussen staten echter ook een ideologisch karakter kregen, leidde dat tot een onaanvaardbaar verlies van integriteit en weerbaarheid: minister De Graeff kapittelde leden van de Tweede Kamer eens omdat deze openlijk hun verontwaardiging over de jodenvervolging in Duitsland hadden uitgesproken. Dat kon de neutraliteit in gevaar brengen.”⁵³

Nederland vormde, zeker in crisistijd, graag onderdeel van de groep passieve toeschouwers. Niets mocht de handel immers schaden. Voor de Eerste Wereldoorlog bestond er een intensieve handelsstroom tussen Nederland en Rusland. Het land was één van de belangrijkste handelspartners van Nederland; na Duitsland, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten van Amerika. Tijdens de oorlog kwam deze handel niet alleen geheel stil te liggen, maar ook de financiële betrekkingen tussen beide landen kregen door de oorlog – en later de Russische Revolutie – een flinke klap. Zo hadden de Nederlanders een groot aandeel in de staatsleningen die de Russische staat eind negentiende eeuw uitschreef om in hoog tempo te kunnen industrialiseren.⁵⁴ Men wilde na de Russische Revolutie eigenlijk niets met de nieuwe Sovjetunie van doen hebben, maar handel drijven viel niet onder deze gedachtegang. Nederland was toch nog steeds Nederland.⁵⁵ Niets weerhield de Nederlanders ervan op commercieel vlak de kansen in de Sovjetunie te grijpen. De Sovjetunie was een potentiële afzetmarkt, specifiek voor houthandel en scheepvaart, zoals Van Gorsel stelde.⁵⁶ Economische

⁵² Knapen, *De lange weg*, pp. 20.

⁵³ *Ibidem*, pp. 26.

⁵⁴ *Ibidem*, pp. 28.

⁵⁵ Gorsel, ‘Nederland en de Sovjet-Unie’, pp. 10.

⁵⁶ *Ibidem*, pp. 9.

activiteiten – via omslachtige constructies – vormden echter wel de enige uitzondering op de regel. Van erkenning kon geen sprake zijn.

Niet te onderschatten in de Nederlandse afwijzing van bolsjevistisch Rusland was de nauwe band tussen de huizen Oranje en Romanov, die koningin Wilhelmina ongenegen liet betrekkingen met de Sovjets goed te keuren.⁵⁷ Anna Pavlovna was van het Huis Romanov en tevens grootmoeder van koningin Wilhelmina. Zij was de dochter van tsaar Paul, die Rusland tussen 1796 en 1801 regeerde. De banden tussen Nederland en het Rusland van de tsaren waren dus sterk. Wilhelmina's ontzetting over het lot van tsaar Nicolaas II en zijn familie, die in 1918 werden vermoord, werd breed gedeeld in Nederland. Rusland hield zich in de ogen van de Nederlandse politiek en diplomatie niet aan de gedragscode die voor beschaafde staten gold en hoorde daar dus ook niet bij.⁵⁸ Toch was Rusland, ondanks het negatieve beeld dat over het land bestond, bijzonder onbekend onder de Nederlandse bevolking. Daarbij kwam dat de traditionele scheiding tussen binnenlandse politiek en buitenlands beleid enerzijds, en de moeilijkheid om in het geval van de Sovjets ideologie te scheiden van buitenlandse neutraliteit anderzijds, maakte dat gezocht diende te worden naar een nieuwe benaderingswijze van het land na de Revolutie van 1917.⁵⁹

“Hoe meer wij ons verdiepen in de toestanden en ideeën van het Russische volk, hoe meer wij zien, dat daarginds alles geheel anders gaat dan bij ons en hoe minder wij begrijpen wat de toekomst daar kan brengen.”⁶⁰

*“Wat ten slotte in de gehele rapportage en het denken van mening diplomaat virulent aanwezig was in deze eerste post-revolutionaire jaren was niet alleen de angst voor de bolsjeviki maar ook een zeker *dédain* voor het Russische volk in het algemeen”⁶¹*

Dit waren geenszins nieuwe gedachten, maar zij raakten wederom geactualiseerd door de ontwikkelingen in Rusland. Het Russische volk werd eigenlijk niet geschikt geacht zelf heer en meester te zijn. Dit idee werd ook duidelijk in de pessimistische toekomstvisie van consul Van den Bosch, die van mening was dat het Westen en de Russen wel nooit tot een goede vriendschappelijke verstandhouding zouden komen, want daarvoor *“bestaat er een te groot verschil tusschen de beschaving en ontwikkeling van het Westen en het niveau deezer mensen”*.⁶² In hoeverre Knapen terecht stelt dat deze gedachten over het Russische volk van invloed waren op de niet-erkenning van de Sovjetunie valt te betwijfelen. De Sovjetunie als staat was een vaststaand feit. Of de machthebbers van dat land nu in staat waren het land naar Westerse maatstaven te besturen deed niets af aan het feit dat daar in het oosten een kolossaal land lag, waar Nederland op bepaalde vlakken letterlijk niet omheen kon. De antikoloniale en antichristelijke elementen van de communistische ideologie werden door de Nederlandse regering als bedreigend gezien. Dit stond dan ook haaks op de heersende ideologie in

⁵⁷ Witte, *Een verre vijand*, pp. 15.

⁵⁸ B. Naarden, 'Nederland en Rusland voor 1942' in: E. Munter, B. Naarden & G.T. Witte, *Voorzichtig en met mate. De betrekkingen van Nederland met de Sovjetunie (1942-1991)* (Amsterdam 1991) pp. 17-18.

⁵⁹ Knapen, *De lange weg*, pp. 28.

⁶⁰ *Ibidem*, pp. 32.

⁶¹ *Ibidem*, pp. 52.

⁶² *Ibidem*, pp. 53.

Nederland. Men zag het Rode Gevaar bevestigd in onder andere de communistische opstand in Nederlands-Indië in 1926 en de muiten op de Zeven Provinciën in 1933.⁶³ Dit was in het kort het beeld van Rusland dat heerste in het interbellum. Nederland raakte verstrikt in de Tweede Wereldoorlog met twee laatste indrukken van de Sovjetunie, die een bevestiging vormde van de angst die het voelde. Dit betrof het Molotov-Ribbentrop-verdrag en de Winteroorlog tussen de Sovjetunie en Finland.⁶⁴

Het Molotov-Ribbentrop-verdrag kwam voor vrijwel iedereen in Europa totaal onverwacht, zo ook voor Nederland. Iedereen die dacht dat het allemaal wel niet zo'n vaart zou lopen, kwam bedrogen uit. Eén week na het afsluiten van het verdrag was het oorlog. Direct ontstond er veel speculatie aangaande het Hitler-Stalin-pact. *"Een toenadering tusschen de burgerlijke en de sovjetideologie"* werd onmogelijk geacht volgens *De Nieuwe Rotterdamsche Courant*.⁶⁵

*"Zoo vonden elkaar het bruine Berlijn en het roode Moskou en de wereld wacht af, wat haar deze kleurmengeling zal brengen ... zal misschien het rood blijven, wanneer het bruin zou verbleken? Dat is niet het minst sombere perspectief in de donkere wereld van heden."*⁶⁶

De Winteroorlog bevestigde de Nederlandse argwaan jegens de Sovjetunie. Op 28 november 1939 vielen Sovjetsoldaten Finland aan. Honderdvijf dagen lang hield David het tegen Goliath vol. De krachtige nationalistische gevoelens in Finland maakte van het kleine land een harde noot om te kraken, terwijl de Sovjets over vele malen meer personeel en materieel beschikten. Volgens de memoires van Nikita Chroesjtsjov hadden de Sovjets één miljoen levens verloren gedurende de Winteroorlog. De Fins legerleider maarschalk Mannerheim schatte het destijds echter op tweehonderdduizend doden aan Sovjetzijde, tegenover vijftienduizend Finse slachtoffers. Nederland had het niet aangedurfd om officieel hulp te bieden aan de Finnen, dit uit angst Duitsland tegen zich in het harnas te jagen. Wel konden de Finnen rekenen op grote sympathie en werden particuliere initiatieven voor steun aan het Finse volk niet in de weg gezeten en zelfs bevorderd. Finland vertoonde voldoende overeenkomsten met Nederland om deze sympathie te verantwoorden. Zo was het een relatief kleine bevolking, overvallen door een grote buur en was het net als Nederland neutraal geweest. Belangrijker nog was dat Nederland in de vijand van Finland met weinig moeite haar eigen vijand kon zien.⁶⁷ De reeds bestaande negatieve indruk van de Sovjetunie in Nederland werd alleen maar versterkt in het laatste jaar voordat Nederland zelf in de oorlog verstrikt raakte. Zowel het Molotov-Ribbentrop-verdrag als de Winteroorlog droegen hier zeer sterk aan bij. Het leek een volledige bevestiging van het door Nederland in het interbellum gevoerde buitenlandse beleid ten aanzien van de Sovjetunie.

⁶³ Gorsel, 'Nederland en de Sovjet-Unie', pp. 16.

⁶⁴ Knapen, *De lange weg*, pp. 220.

⁶⁵ *Ibidem*, pp. 220-221.

⁶⁶ *Ibidem*, pp. 221.

⁶⁷ *Ibidem*, pp. 223.

2.2 – Verandering op komst

Deze overzichtelijke verhouding – het afwijzen van het gedrag van de Sovjets binnen het kader van de gedragscode die gold voor beschaafde staten en daaraan gekoppeld het niet erkennen van de Sovjetunie als volwaardig lid van de internationale orde van staten⁶⁸ – werd brutaal verstoord door Hitler's campagne tegen de Sovjetunie, die op 22 juni 1941 van start ging. Zo kregen de geallieerden tegen wil en dank de Sovjets als bondgenoot in de schoot geworpen. Wat moest men daarmee? Winston Churchill had zijn afkeer van het communisme nooit onder stoelen of banken geschoven, maar kon er nu ook niet meer omheen draaien.

“The Nazi regime is indistinguishable from the worst features of Communism. It is devoid of all theme and principle except appetite and racial domination ... No one has been a more consistent opponent of Communism than I have for the last twenty-five years. I will unsay no word that I have spoken about it” [...] “We have but one aim and one single, irrevocable purpose. We are resolved to destroy Hitler and every vestige of the Nazi regime. From this nothing will turn us – nothing ... Any man or state who fights on against Nazidom will have our aid ... This is no time to moralize on the follies of countries and governments which have allowed themselves to be stuck down one by one, when by united action they could have saved themselves and saved the world from this catastrophe.”⁶⁹

Voor de Nederlandse regering was dit nog onvoldoende aanzet om de Sovjetunie als volwaardige bondgenoot te onthalen. Men hield de boot liever nog even af. Minister van Buitenlandse Zaken Van Kleffens had zijn twijfels over de woorden van Churchill. Hij was van mening dat Nederland zich in een andere positie bevond dan Groot-Brittannië. Nederland had immers vijftientig jaar lang geweigerd de Sovjetunie te erkennen; het was zelfs regeringsbeleid geworden. Dit werd doorheen alle lagen van de bevolking gesteund, van arbeider tot koningin. Bovendien kon Nederland de Sovjetunie maar weinig materiële hulp bieden. Churchills woorden waren van belang en zeker wel juist, maar niet voor Nederland.⁷⁰ De regering in ballingschap kwam via Radio Oranje dan ook zelf met een officiële boodschap in reactie op de Duitse aanval op de Sovjetunie.

“Het lijkt ons niet overbodig na hetgeen gisteravond al was opgemerkt nog enkele woorden te wijden aan de positie waarin wij nu zijn komen te staan ten aanzien van Sowjet-Rusland. Het spreekt vanzelf dat Nederland nu evenmin als vroeger iets kan gevoelen voor bolsjevistische leerstellingen en methoden; onze gevoelens dienaangaande blijven dezelfde. Ook is duidelijk gezien de doelstellingen en werkwijze van de Komintern, dat van een vertrouwelijke samenwerking met de Sowjet-regering geen sprake kan zijn. Desalniettemin zal men in Nederland evenals wij met genoegen zien dat de Russen zich tegen Duitsland te weer stellen. Evenals wij hebben de Russen thans Duitsland tot vijand. Dat is datgene wat wij met het Sowjet-bewind gemeen hebben.”⁷¹

⁶⁸ Naarden, 'Nederland en Rusland', pp. 17-18.

⁶⁹ W. Churchill, *The Unrelenting Struggle* (Londen, 1942) pp. 171-173.

⁷⁰ Knapen, *De lange weg*, pp. 225-226.

⁷¹ *Ibidem*, pp. 226.

Tegenover deze vrij zouteloze reactie van Van Kleffens en minister-president Gerbrandy stond de 'trompetstoot' die Hare Majesteit koningin Wilhelmina op dat moment noodzakelijk achtte. Zij voelde wat dat betreft het momentum beter aan en haar toespraak van een dag later was dan ook meer in lijn met de woorden van Churchill. De beginselen van het bolsjevisme werden afgekeurd, maar de Sovjets konden wel rekenen op steun in hun strijd tegen Hitler.

*"Heden is het Rusland, maar wij weten dat het morgen of overmorgen de machtige bolwerken van de beginselen die ons heilig zijn: het Britse Rijk en de Verenigde Staten, zullen zijn, die de krachtproef van Hitlers oorlogsmachine zullen hebben te doorstaan. Het is daarom dat, waar de omstandigheden daartoe mochten leiden, wij ook zullen strijden naast de bevolking van Sowjet-Rusland."*⁷²

Het behoeft geen betoog dat Van Kleffens zich hierdoor gepasseerd voelde. Hij was immers de verantwoordelijke voor het buitenlandse beleid en hij had uit alle macht getracht de koningin ervan te weerhouden de Sovjetambassadeur terstond te ontvangen. Paradoxaal genoeg zouden de rollen niet veel later omgedraaid worden.

Na de 'trompetstoot' van Wilhelmina probeerden de Britten van het moment gebruik te maken om Nederland in de richting van de Sovjetunie te duwen. Dit bleek echter niet zo gemakkelijk als men wellicht had gehoopt. Van Kleffens hield vast aan de oude politiek en gaf niet zomaar toe aan het Britse aandringen. De Britten wisten Nederland te dwingen tot in eerste instantie een toenadering, maar daarmee was de strijd nog niet beslecht. Nederland bleef voet bij stuk houden, ongeacht de moeite die de Britse minister van Buitenlandse Zaken Anthony Eden en zijn ambtenaren in de zaak stoken en ongeacht de noodzaak die door het verloop van de oorlog toch steeds drukkender werd.⁷³ Nederland – Van Kleffens en ambassadeur Michiels van Verduynen in het bijzonder – irriteerde zich aan de manier waarop de Britten Nederland en de Sovjetunie bij elkaar trachtten te brengen, zonder daarbij de Nederlandse standpunten de waardering toe te kennen waar zij meenden recht op te hebben.⁷⁴ Dat was een typische houding voor Nederland, dat zich in de jaren die zouden volgen maar met moeite – tegenstribbelend – kon schikken in haar rol van middelgrote mogendheid. Het koninkrijk was niet langer van groot gewicht in de wereld en dat besef was pijnlijk. Michiels van Verduynen liet dit ook blijken aan de Britten, die hij erop wees dat hij hun *"opzet en uitvoering van de poging tot intermediair vrij onbekookt"* vond.⁷⁵ Of zoals Knapen het verwoordde: *"Het was Nederland dat hier de gunst te verdelen had en het was de Sovjetunie die zich in de rol van vragende partij bevond."* Ook de Britse minister van Buitenlandse Zaken Eden voelde dit sentiment aan: *"My own impression of this elaboration of difficulties is that it is mainly caused by the desire of the Netherlands Minister to se faire valoir."*⁷⁶ De Sovjets stonden ondertussen open voor toenadering en ambassadeur Majskij trad in gesprek met Van Kleffens, in eerste instantie om het handelsverkeer te hervatten. Ten behoeve daarvan werd afgesproken liaison agenten aan te stellen, maar Nederland zou Nederland niet zijn als het niet koppig

⁷² Knapen, *De lange weg*, pp. 227.

⁷³ Naarden, 'Nederland en Rusland', pp. 20.

⁷⁴ Knapen, *De lange weg*, pp. 228-229.

⁷⁵ *Ibidem*, pp. 229.

⁷⁶ *Ibidem*, pp. 230.

vast had blijven houden aan de politiek van niet-erkenning. Daarom werden alle transacties steeds met behulp van tussenkomst van Britse autoriteiten uitgevoerd. De handel betrof overigens uitwisseling van goederen – met name rubber en tin – uit Nederlands-Indië en Vladivostok in de Sovjetunie.

2.3 – Nederland geeft toe

“De omstandigheden zijn nu veranderd. Sovjet-Rusland is onze medestrijder en de bondgenoot van onze bondgenoten. Wij zijn de eenige der geallieerde regeeringen, die geen diplomatieke verbindingen met dat Rijk heeft. Eén blik op de kaart en ik moet lachen. Dat geweldig groote Russische Rijk, grooter dan het oude Europa, en dat kleine Nederland als eenige om neen te zeggen. [...] Is onze houding ook niet zeer eigenwijs tegenover al onze bondgenoten, die toch waarschijnlijk ook geen onchristelijke barbaren zijn? Ik meen dat de tijd is gekomen om onze houding te veranderen ...”

Minister van Waterstaat Albarda trachtte met deze woorden de realiteit voet aan de grond te laten krijgen in de ministerraad. Belangrijker nog voor Albarda dan bovenstaande redenen was het Nederlandse eigenbelang in deze kwestie. Wij zouden onszelf buitenspel zetten bij een eventuele wapenstilstand of vrede, wanneer wij een dergelijk grote mogendheid niet hadden erkend. *“Wij voorzien Rusland van rubber, tin, enz., maar officieel kennen wij het niet.”*⁷⁷ Het pleidooi van Albarda vormde als het ware het openingsschot van een lange discussie, één waarbij stap voor stap en stukje bij beetje zijn standpunt aan aanhang won. Zelfs Van Kleffens begon zijn standpunt langzaam te herzien. Het antwoord op de vraag waarom de grote mogendheden die ons land omringden dan wel al zo vroeg de Sovjetunie erkenden steunt Albarda in zijn pleidooi. Deze landen bleken bereid handelsverdragen te sluiten en gingen na verloop van tijd over tot *de facto* en later zelfs *de jure* erkenning van de Sovjetunie. Zo ondertekenden Duitsland en de Sovjetunie op 16 april 1922 het verdrag van Rapallo, waarmee diplomatieke erkenning en economische betrekkingen een feit werden. Dit voorbeeld werd al snel gevolgd door Italië, Engeland en Frankrijk.⁷⁸ Dit was niet omdat het anticommunisme in Frankrijk en Duitsland was afgenomen – de angst voor het bolsjevisme was daar zo mogelijk nog veel groter dan in Nederland – maar omdat men hoopte de eigen belangen beter te kunnen behartigen vanuit een positie van officiële betrekkingen. Voor Nederland, als relatief kleine en neutrale mogendheid, speelde deze noodzaak vooralsnog niet.⁷⁹ De grote ommezwaai in de Nederlandse positie was het uitbreken van de oorlog in het Verre Oosten, de snelle Japanse opmars en de bezetting van Nederlands-Indië.

*“Nu was het moment gekomen dat de positie van Nederland tegenover de Sowjet-Unie met de beste wil niet meer halfslachtig kon worden genoemd – zij werd onhoudbaar.”*⁸⁰

Het moment was gekomen de Sovjetunie te erkennen en diplomatieke betrekkingen aan te gaan. C.W.A. baron van Haersholte stelde voor om in *“het licht van onze eigen precaire positie ... vooral nadat*

⁷⁷ Knapen, *De lange weg*, pp. 232.

⁷⁸ Witte, *Een verre vijand*, pp. 16.

⁷⁹ Naarden, ‘Nederland en Rusland’, pp. 18.

⁸⁰ Knapen, *De lange weg*, pp. 235.

wij zoolang gewacht hebben, nu maar royaal over de brug te komen en geen 'mental reserves' te maken, welke wij als het erop aan komt, toch gedwongen zullen zijn te laten varen."⁸¹ Hier raakt de baron inderdaad een gevoelig punt. Met het verstrijken van de tijd zou de positie van Nederland tegenover de Sovjetunie en meer in het algemeen binnen de geallieerde landen slechts in gewicht afnemen. Het koninkrijk was nu vrijwel volledig bezet en de rol van de Sovjetunie in de oorlog werd alleen maar groter. Nederland kon maar beter toehappen nu het haar aangezicht nog kon redden. Afwachten en terughoudend optreden was niet meer aan te raden.

De laatste horde die genomen diende te worden was de goedkeuring verkrijgen van Hare Majesteit. Dit was de taak van Van Kleffens, een taak waar hij maar weinig zin in had. Waar Van Kleffens Wilhelmina eerst nog had getracht af te remmen inzake de Sovjetunie, had hij nu de taak haar te overtuigen van de noodzaak tot officiële betrekkingen met dat land. In de brief aan Hare Majesteit koningin Wilhelmina van 5 mei 1942 sneed Van Kleffens het onderwerp van officiële diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en de Sovjetunie aan. Hij stelde dat Nederland sinds de consolidatie van de Sovjetunie als staat altijd afwijzend heeft gestaan tegenover de erkenning van de Sovjetunie. Enerzijds waren daar ethische redenen. Zo zou er aan de Sovjetunie, geboren uit een bloedige omwenteling, een ernstig *vitium originis* kleven. Daarenboven werd religie en elke vorm van uiting daarvan actief door de staat bestreden. Anderzijds bestonden er ook redenen van meer praktische aard. Zo was het voor Nederland in strijd met 's lands waardigheid om diplomatieke betrekkingen aan te knopen met een land dat een streep had gehaald door alle schulden die het had bij Nederlandse schuldeisers. Daarnaast bestond ook de angst, aldus Van Kleffens, dat geprivilegieerde Sovjetvertegenwoordigers, door immuniteit gedekt, kernen van ondermijnende propaganda zouden kunnen vormen doorheen de rijkdelen, niet in de laatste plaats de overzeese gebieden.⁸²

Hoewel Van Kleffens het tot dan toe gevoerde beleid juist achtte, was hij toch van mening, nu de verhoudingen in de wereld zo drastisch aan verandering onderhevig waren, dat de gevoerde argumenten voor het niet erkennen van de Sovjetunie aan de hedendaagse realiteit getoetst dienden te worden. Aan de oorsprong van de Sovjetunie kon natuurlijk niets veranderd worden, maar de vervolging van religie zou gestaakt zijn, waardoor dit argument zijn waarde verloor. Het uitoefenen van religie zou tevens aanzienlijk minder belemmerd worden dan vroeger.⁸³ Op het gebied van de schulden was het probleem min of meer met de tijd verdwenen. De schulden waren reeds lang als oninbaar afgeschreven bij de voormalige schuldeisers en daarbij was het min of meer gemeengoed geworden voor staten om wetgeving te hanteren die het buitenlandse crediteuren bijzonder lastig maakte. In dat opzicht bestond er weinig praktisch verschil meer met het gewoon eenzijdig annuleren van schulden, zoals in het geval van de Sovjetunie.⁸⁴ Zo betoogde Van Kleffens dat de argumenten tegen het aanknopen van betrekkingen met de Sovjetunie nog steeds bestonden, zij het dan in afgezwakte mate. Dit alles was voor hem dan ook onvoldoende om de koningin te adviseren het gevoerde beleid te herzien. Dit betrof tot dusverre slechts een afleidingsmanoeuvre van de minister,

⁸¹ Knapen, *De lange weg*, pp. 236.

⁸² Nationaal Archief, Archief Ambassade Sovjetunie, 2.05.111 – 164, de minister van Buitenlandse Zaken E.N. van Kleffens aan H.M. de Koningin, 3138 Geheim Archief, 5 mei 1942, pp. 1.

⁸³ Nationaal Archief, 2.05.111 – 164, Van Kleffens aan H.M., 3138, 5 mei 1942, pp. 1.

⁸⁴ *Ibidem*, pp. 1.

om de koningin te paaien en haar te sterken in haar gedachten. De koningin ongelijk geven kon niet, maar Van Kleffens voelde feilloos aan hoe hij Wilhelmina moest bespelen. Hij legde haar argumenten voor die niet conflicteerden met haar bezwaren, maar meer een ander perspectief toonden. Zo waren er belangrijke politieke argumenten die volgens hem in de afweging meegenomen dienden te worden. Van Kleffens had in de Verenigde Staten gesproken met de Sovjetambassadeur aldaar, waarbij de kwestie van officiële diplomatieke betrekkingen tussen beide staten de revue passeerde. Daar kwam naar voren dat de Sovjetunie prijs stelde op diplomatieke betrekkingen met Nederland, maar dat het niet de bedoeling was dit halfslachtig aan te pakken. De Sovjetautoriteiten stonden open voor volledige diplomatieke betrekkingen, maar met minder dan dat zou niet akkoord kunnen worden gegaan.⁸⁵

Minister Van Kleffens wees in zijn brief ook op de voor Nederland veranderde situatie sinds 10 mei 1940. De positie van het koninkrijk was aangetast door de Duitse en Japanse agressie. De zo lang gekoesterde politiek van neutraliteit was verloren gegaan in het wapengekletter van de asmogendheden. Nederland diende te strijden aan de zijde van haar bondgenoten om zo haar vrijheid te herwinnen. Daarbij waren de vijanden van onze vijanden onze vrienden. Eendracht onder de bondgenoten was daarbij van groot belang. Elke bondgenoot onderhield diplomatieke betrekkingen met de Sovjetunie, die immers in een doodsstrijd was verwickeld met Hitler's *Reich*. De Sovjets waren nu een grote speler in het strijdgewoel en zouden bij een toekomstige vrede een grote invloed hebben. Nederland diende daar dan ook ernstig rekening mee te houden bij het bepalen van haar buitenlandse strategie. Van Kleffens benadrukte dit ook door twee mogelijkheden te schetsen waar Nederland rekening mee diende te houden. Ten eerste bestond de kans dat de Sovjetunie ernstig verzwakt zou raken gedurende de oorlog, door alle inspanningen in de strijd tegen Duitsland. Hierbij dacht Van Kleffens aan een scenario zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog had plaatsgevonden. Hierop zou een unilateraal vredesverdrag kunnen volgen. In dat geval hoefde Nederland niet te vrezen voor de Sovjetunie als potentieel gevaar voor de andere mogendheden. Immers, het land zou dan al haar krachten nodig hebben te herstellen van de door de oorlog geslagen wonden.⁸⁶ Ten tweede bestond een reële mogelijkheid dat de Sovjetunie als één van de overwinnaars uit de oorlog naar voren zou komen, mede met dank aan de Amerikaanse en Britse oorlogsinspanningen. In dat geval zou continentaal Europa rekening moeten houden met de Sovjetunie als belangrijke politieke machtsfactor. Nederland, beperkt in haar machtsmiddelen, zou het zich dan niet kunnen permitteren een geïsoleerde politiek te voeren ten overstaan van de Sovjets. Van enige welwillendheid van de Sovjetunie tegenover Nederland zou dan geen sprake meer zijn. Het behoeft geen uitleg dat dit nadelige gevolgen kon hebben voor Nederland.⁸⁷

Naast deze twee argumenten voor officiële betrekkingen met de Sovjetunie sneed de minister nog een belangrijk punt aan. Volgens zijn bronnen nam de waardering voor de Sovjetunie onder het volk in bezet Nederland gestaag toe. Men begreep steeds minder waarom de regering het land niet wilde erkennen. Waar het volk zich eerst in overgrote meerderheid had uitgesproken tegen erkenning van de Sovjetunie, had het nu blijkbaar een tegengestelde mening gevormd, ongetwijfeld beïnvloed door

⁸⁵ Nationaal Archief, 2.05.111 – 164, Van Kleffens aan H.M., 3138, 5 mei 1942, pp. 2.

⁸⁶ Ibidem, pp. 2.

⁸⁷ Ibidem, pp. 3.

het uitbreken van de oorlog. Hoewel de mening van het volk niet nauwkeurig te bepalen viel in oorlogstijd, leek een toenadering tot de Sovjetunie niet langer ongewenst geacht te worden.⁸⁸

Mocht de Sovjetunie ook met Japan in oorlog geraken, dan zou Nederland gedwongen worden toenadering te zoeken, zeker daar de verovering van Nederlands-Indië dan wel eens afhankelijk zou kunnen blijken te zijn van de strijd tussen de Sovjets en de Japanners. De internationale gemeenschap zou deze stap dan als noodzakelijk interpreteren. Het zou een laat gebaar van Nederland blijken. Dat zou de internationale statuur van het koninkrijk niet ten goede komen. Nu Nederland nog de kans had uit vrije wil officiële betrekkingen met de Sovjetunie aan te gaan, diende dit zeker overwogen te worden. Ongewenste consequenties voor Nederland en Nederlands-Indië dienden voorkomen te worden en Nederland moest uit eigen beweging de stap tot diplomatieke betrekkingen nemen.⁸⁹

*“Mij ten volle rekenschap gevende van de moreele en gevoelsargumenten die zich tegen het aanknopen van diplomatieke betrekkingen met eene mogendheid als Sovjet Rusland verzetten, meen ik niettemin, in overeenstemming het gevoelen mijner ambtgenooten, gelet op den toestand waarin het Koninkrijk zich bevindt, en de belangen die voor hetzelfde voor de toekomst op het spel staan, niet langer te mogen nalaten Uwer Majesteit diep eerbiedig te verzoeken mij thans te machtigen, het noodige te verrichten opdat diplomatieke betrekkingen met de Unie van de Socialistische Republiek worden tot stand gebracht”.*⁹⁰

De Japanse aanvallen op Pearl Harbor en Honoloeloe, het Thaise Kra en op Kota Baroe in Noord-Malakka maakten dat de Nederlandse regering “zonder verwijl de eenig mogelijke conclusie” trok, namelijk dat Nederland in oorlog was met Japan. De Japanse agressie bedreigde de Nederlandse belangen en had zich tevens geuit in vijandelijkheden tegen twee “zeer nauw bevriende mogendheden”, de Verenigde Staten en Groot-Brittannië.⁹¹ Het belang van Nederlands-Indië voor het koninkrijk mag hier niet onderschat worden. Met het moederland onder Duitse bezetting en de regering gevlucht naar Londen was Nederlands-Indië het belangrijkste deel van het koninkrijk wat nog onder gezag van de Nederlandse regering stond. Het zorgde er ook voor dat Nederland niet de status kreeg van geheel bezette mogendheid, wat haar inbreng bij de geallieerden vrijwel volledig uit zou wissen. Nederlands-Indië zorgde ervoor dat Nederland haar status van soevereine staat nog kon behouden.

Opvallend was dat de Nederlandse strijdmacht in het Verre Oosten beslist niet onderdeel voor die van de Britten of Amerikanen, zeker als het aankwam op maritieme- of luchtmacht.⁹² Overigens dient opgemerkt te worden dat de Britse en Amerikaanse macht aldaar een fractie (en ook nog eens een slecht onderhouden fractie) vormden van het totale militaire apparaat, waar Nederland alles wat het had in de strijd wierp. Toch kreeg Nederland, ondanks de strategische ligging van Nederlands-Indië en de relatief krachtige strijdmacht een ondergeschikte positie toebedeeld, die de Nederlanders niet de waardering gaf die zij opeisten. Zonder hier al te diep op in te gaan – dit verdient een aparte studie,

⁸⁸ Nationaal Archief, 2.05.111 – 164, Van Kleffens aan H.M., 3138, 5 mei 1942, pp. 3.

⁸⁹ Ibidem, pp. 3.

⁹⁰ Ibidem, pp. 3-4.

⁹¹ A.E. Kersten, ‘Londen, Washington, Batavia’, in: G. Teitler, *De val van Nederlands-Indië* (Dieren 1982) pp. 78.

⁹² Kersten, ‘Londen, Washington, Batavia’, pp. 78-79.

waarvoor hier geen plaats is – kwam dit doordat Nederland klem kwam te zitten tussen de belangen van de Verenigde Staten en Groot-Brittannië in de Pacific. L. de Jong bevestigde dit beeld van onzekerheid over Amerikaanse of Britse steun voor de Nederlandse belangen in het onderdeel van zijn *magnum opus* Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog dat Nederlands-Indië behandelt.⁹³ Nederlands-Indië lag dan wel strategisch, maar Nederland beschikte niet over de middelen één van beide mogendheden onder druk te zetten en was daarmee overgeleverd aan de wil van de Amerikanen en Britten.⁹⁴ De Nederlandse belangen hoefden vanuit die hoek weinig ondersteuning te verwachten. Waarschijnlijk had minister Van Mook van het ministerie van Koloniën dit in gedachten, toen hij Van Kleffens in een brief mededeelde dat ook de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië belang zag bij diplomatieke betrekkingen met de Sovjetunie. Het besef was ook in Nederlands-Indië doorgedrongen dat de Sovjetunie een grote mondiale speler zou worden in de naoorlogse wereld. Voor Nederlands-Indië waren volgens Van Mook drie argumenten voor het aanknopen van betrekkingen met de Sovjetunie van belang. Ten eerste zag het bestuur in Nederlands-Indië contact met de Sovjets als essentieel voor het verkrijgen van een goed beeld van de verhoudingen in Oost-Azië, waarin de Sovjetunie een grote speler was. Het ging hier dan met name om datgene wat zich afspeelde tussen de Sovjetunie enerzijds en Japan en China anderzijds. Onwetendheid in dergelijke zaken zou gevaarlijk kunnen zijn voor Nederland en de overzeese gebieden in het bijzonder. Ten tweede verwachtte men grote Russische inspraak bij een vrede in Azië en hetgeen dan zou moeten gebeuren aldaar. Vanuit dat oogpunt bezien zou het aanknopen van betrekkingen voor het Aziatische deel van het koninkrijk wellicht zelfs van levensbelang blijken te zijn. Het was dan ook een kleine stap met mogelijk grote – positieve – gevolgen voor Nederland. Ten derde bleek dat ook na 22 juni 1941 – de aanvang van Operatie Barbarossa, de Duitse inval in de Sovjetunie – de handelsbetrekkingen tussen Nederlands-Indië en de Sovjetunie goed mogelijk bleven en voor verdere ontwikkeling vatbaar waren. Voor een land dat drijft op handel was dat een zwaarwegend argument. Zonder directe betrekkingen met Moskou was een duidelijke economische politiek echter niet mogelijk en bleef het potentieel van de handel tussen beide landen onbenut.⁹⁵

Minister Van Mook zag echter niet alleen maar voordelen van betrekkingen met de Sovjetunie, maar had ook enkele bezwaren op het hart die hij niet onvermeld wilde laten. Zo zou één van de gevolgen van het aanknopen van diplomatieke betrekkingen zijn het openen van een consulaat-generaal van de Sovjetunie in Nederlands-Indië, welke een bron kon vormen van niet volledig te controleren politieke actie. Hoewel de Komintern niet langer het leeuwendeel van de buitenlandse politiek van de Sovjetunie uitmaakte, kon men niet met volle zekerheid stellen dat dit in de toekomst ook zo zou blijven. Van Mook achtte de kans op communistische propaganda echter niet bijzonder groot. Sinds 1927 had deze propaganda in het Verre Oosten haar betekenis verloren, zeker sinds communistisch China haar banden met de Sovjetunie had afgezwakt en een eigen weg was ingeslagen.⁹⁶

⁹³ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Nederlands-Indië I, Volume 11a, Eerste Helft* (Amsterdam 1984) pp. 512.

⁹⁴ Kersten, 'Londen, Washington, Batavia', pp. 89.

⁹⁵ Nationaal Archief, Archief Ambassade Sovjetunie, 2.05.111 – 164, de minister van Koloniën H. van Mook aan de minister van Buitenlandse Zaken E.N. van Kleffens, 449/g.b. Geheim Archief.

⁹⁶ Nationaal Archief, 2.05.111 – 164, Van Mook aan Van Kleffens, 449/g.b.

Hare Majesteit had minister Van Kleffens opgedragen uit te zoeken of draagvlak bestond bij de regering voor het uitwisselen van diplomatieke ambtenaren met de Sovjetunie. Door bemiddeling van Hare Majesteits ambassadeur te Londen werd met de Sovjetunie overeengekomen dat betrekkingen werden aangeknoopt en dat gezanten uitgewisseld zouden worden. Daar Noorwegen, Zuid-Slavië en Tsjecho-Slowakije recentelijk hun diplomatieke gezantschappen hadden verheven tot ambassades, was ook Nederland, in lijn met de status van het koninkrijk in de wereld, het aan haar stand verplicht haar hoofdgezant de rang van ambassadeur te geven. Belangrijk was dat, indien Hare Majesteit hiermee zou instemmen, eenzelfde onderhandelingen met China gevoerd dienden te worden. Dit om te verhinderen dat de Chinese regering zich gepasseerd voelde door Nederland. China was immers nog een andere grootmacht in Azië en van invloed op Nederlands-Indië.⁹⁷

Zoals gezegd, de rollen waren nu omgedraaid. Van Kleffens diende nu dan de Majesteit te overtuigen van de noodzaak tot betrekkingen met de Sovjetunie. Het maakte ook dat Van Kleffens op zoek moest naar een argument waar de Majesteit gevoelig voor zou zijn. Vooralsnog had zij haar pantser aan en toonde zich weinig gelegen aan de pogingen van Van Kleffens haar te overtuigen. Al snel deed zich echter een goede kans voor. Eén van de belangrijkste en meest dringende redenen om betrekkingen met de Sovjetunie aan te gaan was de Duitse deportatie van duizenden Nederlanders naar door Duitsland bezet Russisch gebied. Nederland moest nu wel diplomatieke banden aangaan om zo na de oorlog regelingen te kunnen treffen voor gestrande landgenoten. Men wilde niet in de situatie verzeild raken waarin Nederland niets kon doen voor landgenoten in Rusland, doordat het altijd – en op basis van wankelende redeneringen – geweigerd had de Sovjets te erkennen als volwaardige staat.⁹⁸ Knapen nam aan dat dit argument, voortkomend uit een artikel in de Londense *Times*, het verzet van Wilhelmina heeft gebroken. Het lot van het haar zo geliefde volk bleek immers deels verbonden te zijn aan de kwestie van diplomatieke betrekkingen met de Sovjetunie. Wilhelmina had in gesprek met Van Kleffens dan ook verzucht “*vooruit dan maar*”.⁹⁹

Recapitulerend hinkte Van Kleffens in zijn redenering in feite op twee gedachten. Enerzijds was hij pragmatisch van insteek en erkende hij de onmisbare bijdrage van de Sovjets in de oorlog en daaraan gekoppeld hun belangrijke positie ná de oorlog. Anderzijds stond hij wantrouwend tegenover de Sovjetunie. Van Kleffens was natuurlijk in eerste instantie tegenstander geweest van diplomatieke betrekkingen met de Sovjets en dit wantrouwen bestond nog steeds. Wat was te verwachten van de Sovjets? Hij had angst voor de impact van het communisme op het ontregelde West-Europa.¹⁰⁰ De regering deelde de gevoelens van Van Kleffens ten aanzien van de Sovjetunie. Men wilde geen uitgesproken anti-Russische politiek voeren, maar voorzorgsmaatregelen dienden te worden getroffen om communistische invloed in Nederland tegen te gaan. Kortom, de Russen mochten niet te dichtbij komen.¹⁰¹

⁹⁷ Nationaal Archief, Archief Ambassade Sovjetunie, 2.05.111 – 164, de minister van Buitenlandse Zaken E.N. van Kleffens aan H.M. de Koningin, 7541 Geheim Archief, pp. 1.

⁹⁸ Knapen, *De lange weg*, pp. 243.

⁹⁹ *Ibidem*, pp. 243.

¹⁰⁰ G.T. Witte, ‘Wanneer de Russische beer aan de deur krabt ...’ De Nederlandse visie op de Sovjetunie in de internationale politiek (1942-1948) in: M.L. Roholl, E. Waegemans & C. Willemsen, *De Lage Landen en de Sovjetunie. Beeldvorming en betrekkingen* (Amsterdam 1989) pp. 31-32.

¹⁰¹ Witte, ‘De Russische beer’, pp. 33.

Het zou na het tekenen van de overeenkomst tussen Nederland en de Sovjetunie op 10 juli 1942 nog ruim een jaar duren voordat een vaste diplomatieke afvaardiging zich in Moskou vestigde. Omdat het een nieuwe ambassade betrof bij een grote mogendheid, betekende dit dat iemand van zeker statuur de post in de Sovjetunie moest bemannen. Enkele kandidaten werden ongeschikt geacht om uiteenlopende redenen. De Nederlandse diplomaat F. Gerth van Wijk was een optie vanwege zijn kennis van het Russisch, maar hij beschikte volgens de ministerraad over te weinig 'portuur'. Ook oud-minister Ch.J.I.M. Welter van Koloniën, de diplomaat H.M. van Haersma de With en secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken graaf W.F.L. van Bylandt voldeden uiteindelijk om uiteenlopende redenen niet. Daar Caspar baron van Breugel Douglas onmogelijk was geworden op de post in Tsjoengking (waar zich de zetel van de regering van Tsjiang K'ai Sjek bevond) kon hij mooi de post in Moskou op zich nemen.¹⁰² Daarmee werden twee problemen met één zet opgelost.¹⁰³ De oorlog hinderde Van Breugel Douglas in eerste instantie snel af te reizen naar de Sovjetunie. Na enkele maanden te hebben gewacht in Caïro kon hij in september 1943 zijn opwachting maken in Moskou. Daar zou hij, met in eerste instantie zeer beperkte werkruimte en een zeer kleine staf, aan de slag gaan.¹⁰⁴ Op 18 september 1943 overhandigde hij zijn geloofsbrieven en kon hij aanvangen met zijn taak.¹⁰⁵

¹⁰² Van Breugel Douglas was in aanvaring gekomen met de secretaris-tolk H. Bos, die vanaf 1932 met de persoonlijke titel van gezantschapssecretaris bij de regering van Tsjiang K'ai-Sjek was gedétacheerd. Hij was tevens onmisbaar vanwege zijn kennis van het Chinees en de Indisch-Chinese aangelegenheden. Van Breugel Douglas ontbeerde deze kennis en diende het veld te ruimen. De heer Bos was dan wel lager in rang, zijn kennis maakte hem een noodzakelijker onderdeel van de Nederlandse afvaardiging dan Van Breugel Douglas, die in tegenstelling tot Bos wel vervangen kon worden.

¹⁰³ Witte, *Een verre vijand*, pp. 19.

¹⁰⁴ Ibidem, pp. 20 & 23.

¹⁰⁵ Ibidem, pp. 25.

3.0 – De zaak-Von Schmidt auf Altstadt in het licht van de onderhandelingen tussen Nederland en de Sovjetunie aangaande repatriëring

“Ich bin Höllander. Jhr. Johan Erich Hendrik von Schmidt auf Altstadt, Niederlandische Vice-Consul a.D. in Tiflis, Prokurist und Vertreter der Fa. Wm. Müller & Co N.V. Rotterdam, Zeemansstraat 13, in Berlin, wo ich am 15.6.1945 nach der kapitulation Berlins, in die SSSR gebracht wurde und seit dem dort interniert war.”¹⁰⁶

Na de oorlog werd een militaire Sovjet Repatriëringsmissie in Nederland gevestigd, als onderdeel van het repatriëringsprogramma van SHAEF, welke tot januari 1947 werkte aan de opdracht alle Sovjetburgers uit Nederland terug te zenden naar de Sovjetunie. Dit soort missies vonden in meerdere landen plaats op basis van een bilaterale overeenkomst en werden door militaire instanties uitgevoerd. Uit het onderzoek van Feiko Postma bleek dat in de periode 1946-52 voor zover na kon worden gegaan 2723 Sovjetburgers zich in Nederland bevonden.¹⁰⁷ Helaas voor de Sovjetmissie wilden niet alle Sovjetburgers in Nederland meewerken aan hun repatriëring, daar sommigen liever in Nederland wilden blijven. Dit zorgde voor lastige situaties met de geüniformeerde leden van de Sovjet Repatriëringsmissie, die weinig bekend waren met de Nederlandse rechtsopvattingen en nogal bot te werk gingen in dergelijke gevallen. Tot zeker september 1945 konden de Sovjetautoriteiten vrijwel onbelemmerd hun werk doen en werden vele Sovjetburgers – soms onder dwang – gerepatriëerd.¹⁰⁸ Geschrokken door het geweld en de intimidatie toegepast door deze Sovjetofficieren drong minister van Buitenlandse Zaken Van Kleffens bij zijn collega’s Kolfshoten van Justitie en Beel van Binnenlandse Zaken aan op een inperking van de bewegingsvrijheid van de officieren van de Sovjet Repatriëringsmissie vanaf december 1945.¹⁰⁹ Dit alles zorgde voor wrijving tussen de Sovjetunie en de Nederlandse autoriteiten en leidde uiteindelijk zelfs tot beschuldigingen aan Nederlands adres van belemmering van het uitvoeren van de taken van de missie. Nederland probeerde op tal van gelegenheden duidelijk te maken dat repatriëring slechts op vrijwillige basis kon geschieden en dat medewerking aan gedwongen terugzending onbespreekbaar was. Alle moeite ten spijt, van enige sympathie voor het Nederlandse standpunt van Sovjetzijde was nooit sprake.¹¹⁰ Sterker nog, mede hierom zette de Sovjetunie de repatriëring van Nederlanders uit de Sovjetunie stop. De idee van repatriëring van Sovjetburgers uit Nederland en Nederlandse staatsburgers uit de Sovjetunie op basis van reciprociteit kon voorlopig in de ijskast.¹¹¹ Enkele honderden Nederlanders werden hier slachtoffer van en door beperkingen van Sovjetzijde was het Nederland onmogelijk enige inlichtingen over deze personen te vergaren. De situatie was in een impasse beland. Om dit te doorbreken trachtte de Nederlandse regering aan te tonen dat de terugkeer van Sovjetburgers uit Nederland niet door

¹⁰⁶ Nationaal Archief, Archief Ambassade Sovjetunie, 2.05.111 – 183, document (92)-419/88, 10 februari 1949, bijlage d.d. 27 januari 1949.

¹⁰⁷ Zie Bijlage I voor een overzicht van alle Sovjetburgers die in de periode 1946-52 in niet-communistisch Europees gebied bevonden. Dit is een optelling van alle nationaliteiten die onder de overkoepelende Sovjetunie vielen. Hoeveel van de genoemde 2723 Sovjetburgers naar de Sovjetunie wilden terugkeren en hoeveel uiteindelijk repatriëerden valt uit de cijfers niet op te maken. Exacte aantallen Nederlanders in de Sovjetunie zijn onbekend, daar er nooit een officiële Nederlandse Repatriëringsmissie actief is geweest in de Sovjetunie. Schattingen gaan uit van dertigduizend Nederlanders, waarvan er zich begin 1946 nog enkele honderden nog in de Sovjetunie bevonden.

¹⁰⁸ Postma, *De repatriëring van Sovjetonderdanen*, pp. 331.

¹⁰⁹ M. Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2004) pp. 126.

¹¹⁰ Nationaal Archief, Archief Ambassade Sovjetunie, 2.05.111 – 165, notawisseling tussen Moskou en 's Gravenhage, 18679, pp. 1.

¹¹¹ Nationaal Archief, Archief Ambassade Sovjetunie, 2.05.111 – 164, notawisseling tussen Moskou en 's Gravenhage, documentnummer ontbreekt, pp. 1.

haar werd belemmerd, maar dat iedereen die dat wenste vrijelijk naar de Sovjetunie kon terugkeren.¹¹² Dit was natuurlijk goed bedoeld, maar ging voorbij aan de problemen die er voor de Sovjetautoriteiten bestonden. Immers, alle Sovjetburgers dienden naar huis terug te keren. Delen zij dat niet dan werden zij beschouwd als landverraders.¹¹³

In juni 1948 verklaarde de Sovjetunie dat alle nog in de Sovjetunie verblijvende Nederlanders, ongeveer tweehonderd personen, naar hun thuisland konden terugkeren. Waar dit getal vandaan kwam is onbekend, maar uit de verdere contacten tussen Nederland en de Sovjetunie die raakten aan de repatriëringskwestie bleek dat het vaak zeer verschillende cijfers waren die gebruikt werden. Net wat de betrokken partij op dat moment uitkwam. Met name de Sovjetunie was sterk in het communiceren van sterk tegenstrijdige cijfers. Aan de mededeling dat de genoemde tweehonderd personen konden repatriëren zat wel een voorwaarde vast, namelijk dat Nederland de repatriëring van Sovjetburgers actief zou bevorderen. Met dat laatste werd meer bedoeld dan Nederland al had gedaan of wilde doen. Wat dat betreft was nog niets aan de situatie veranderd. Nederland breidde haar ondersteuning wel verder uit, zij het op hetzelfde niveau als eerst. Van gedwongen repatriëring kon nog steeds geen sprake zijn. Deze inspanningen werden aan de Sovjetautoriteiten bekend gemaakt, in de hoop de repatriëring van Nederlanders te bevorderen. Helaas kwam niet de gehoopte reactie, maar slechts verdere verwijten van Sovjetzijde.¹¹⁴ Misverstanden, diplomatiek steekspel en botte onwil kenmerkten zoals wij zullen zien deze onderhandelingen in de periode 1945-55, waarbij langzaam maar gestaag de Nederlanders uit de Sovjetunie konden terugkeren naar het thuisland. In deze context vond ook jonkheer Johan Erik Hendrik von Schmidt auf Altenstadt – hierboven geciteerd – zich tegen wil en dank terug. Zijn repatriëring werd meegevoerd op de golven van de onderhandelingen daaromtrent, en niet altijd in de juiste richting.

Op 8 januari 1946 verzond het ministerie van Buitenlandse Zaken een memorandum aan de Sovjets, waarin het uiteenzette dat zij ten volle wilde meewerken aan de repatriëring van haar burgers en die van de Sovjetunie, maar dat de Nederlandse regering niet meewerkte aan onvrijwillige repatriëring van Sovjetburgers uit Nederland.¹¹⁵ Van expulsie kon en mocht geen sprake zijn. Het waren de eerste stapjes op een lange weg van onderhandelingen, dreigementen en chantage. De repatriëringskwestie, zo onschuldig op het eerste gezicht, verwerd tot een politieke drukmiddel voor de geopolitieke belangen van de Sovjetunie. Nederland stelde zich echter pragmatisch op en bleef vasthouden aan de eigen waarden en normen. Dit bericht diende dit aan de Sovjets duidelijk te maken. Dat dit geen onnodig statement was, bleek wel op 14 februari 1946, toen bekend werd dat Sovjetmedia melding hadden gemaakt van een oponthoud bij de repatriëring van Sovjetburgers uit Nederland, welke veroorzaakt zou zijn door de Nederlandse autoriteiten. Deze zouden de Sovjetburgers in Nederland blootstellen aan anticommunistische propaganda, om hen zo te ontmoedigen te repatriëren. De cijfers zouden daarbij boekdelen spreken: slechts tien Sovjetburgers zouden reeds zijn teruggekeerd naar de Sovjetunie, tegenover drieëndertigduizend Nederlanders die vanuit de Sovjetunie naar Nederland waren gerepatriëerd. Zo zouden op twintig Nederlanders na alle Nederlanders vanuit de Sovjetunie

¹¹² Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18679, pp. 2.

¹¹³ Berg, 'De repatriantenkwestie na 1945', pp. 14.

¹¹⁴ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18679, pp. 3.

¹¹⁵ Nationaal Archief, 2.05.111 – 164, notawisseling tussen Moskou en 's Gravenhage, documentnummer ontbreekt, pp. 1.

terug zijn gekeerd.¹¹⁶ Het moge duidelijk zijn dat deze cijfers niet op waarheid berustten. Uit onderzoek gedaan door de Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang bleek dat ongeveer dertigduizend Nederlanders door de oorlog in de Sovjetunie verzeild raakten, waardoor het door de Sovjets genoemde totaal aantal personen niet ver van de realiteit verwijderd was. De meeste van hen waren aan het begin van 1946 alweer terug in Nederland.¹¹⁷ De hoeveelheid Nederlanders die nog achter waren gebleven in de Sovjetunie was echter meer dan het door de Sovjets genoemde aantal van twintig personen.

Eén Nederlander die zich in de Sovjetunie bevond en wilde repatriëren was de reeds genoemde jonkheer Von Schmidt auf Altenstadt. De eerste keer dat van hem melding werd gemaakt was in een telegram verzonden door de Nederlandse ambassadeur te Moskou Casper baron van Breugel Douglas aan Den Haag, gedateerd op 27 februari 1946. Dit telegram bevatte opmerkingen aangaande de repatriëring van Nederlanders uit de Russische stad Krasnogorsk. Blijkbaar was de ambassadeur verzocht navraag te doen naar Von Schmidt auf Altenstadt.¹¹⁸ In zijn telegram stelde ambassadeur Van Breugel dat er over Von Schmidt geen informatie bekend was bij de leiding van het interneringskamp in Krasnogorsk, terwijl wij zullen zien dat de jonkheer daar toen al meer dan een half jaar verbleef. Ambassadeur Van Breugel Douglas werd uiteindelijk door de minister van Buitenlandse Zaken hiervan op de hoogte gesteld. *“De mededeeling der Sovjet Regeering, dat deze geen inlichtingen over het verblijf van genoemde personen [o.a. Von Schmidt] bezit, zoals vermeld in het telegram No. 31 d.d. 27 Februari j.l., van Uwe Excellentie, berust blijkbaar op een vergissing”*.¹¹⁹ Het ministerie bleek daarnaast over meer inlichtingen te beschikken, via een boek geschreven door de Zweedse journalist Edward af Sandeberg:

*“Als ich, Redakteur Edward af Sandeberg, am 2.4.1946 aus dem russischen Kriegsgefangenenlager Nr. 27/I in Krasnogorsk, etwa 20 km von Moskou entfernt, entlassen wurde, befanden sich noch folgende holländische Staatsangehörige im Lager: Konsul E. Van Schmidt aus Altenstadt mit Frau, geb. Bauer, Kaufman Jacob Mijsberg, Herr Dick Bras”*¹²⁰

Het opvallende aan de datering was dat de inhoud van het boek van Af Sandeberg reeds bij de Directie Duitsland van het ministerie van Buitenlandse Zaken bekend was, terwijl de Nederlandse ambassade in Moskou nog op zoek was naar informatie aangaande Von Schmidt, maar niet over inlichtingen beschikte. Interne communicatie tussen de verschillende afdelingen binnen Buitenlandse Zaken bleek ook toen al niet goed te werken.

Op 25 april 1947 viel de naam van Von Schmidt wederom, ditmaal in een brief van de nieuwe Nederlandse ambassadeur te Moskou, de heer A.H.J. Lovink, aan de minister van Buitenlandse Zaken P. baron van Boetzelaer van Oosterhout. In de brief werd melding gemaakt van een Deense vertegenwoordiger van het *Young Men's Christian Association*, genaamd Chr. Christiansen, die belast

¹¹⁶ Nationaal Archief, 2.05.111 – 164, notawisseling tussen Moskou en 's Gravenhage, documentnummer ontbreekt, pp. 1.

¹¹⁷ Bossenbroek, *De Meelstreep*, pp. 108.

¹¹⁸ Nationaal Archief, Archief Ambassade Sovjetunie, 2.05.111 – 183, document 924/31, 27 februari 1946.

¹¹⁹ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 39509/594, 27 mei 1946.

¹²⁰ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 5241 A + bijlage, 7 mei 1946.

was met het *War Prisoners Aid* programma van deze organisatie. Op 20 mei 1945 werd hij gearresteerd door de Russen en via Nederlandse medegevangenen kreeg hij te horen over de Nederlandse gevangene Von Schmidt auf Altenstadt. Het zou hier een voormalig consul te Leningrad betreffen die gevangen zat in kamp nr. 27 te Krasnogorsk. Hij zou op 13 juni 1945 in Berlijn zijn opgepakt door de Russen en sindsdien in dit kamp hebben gezeten. De informatie van Christiansen werd als betrouwbaar beschouwd, aangezien hij een goede bekende was van meerdere Nederlandse generaals.¹²¹ Passages uit het boek van de Zweedse journalist Edward af Sandeberg, die met Von Schmidt in gevangenschap had verkeer, zijn terug te vinden in het dossier van de jonkheer en zijn door de Nederlandse ambassade waarschijnlijk gebruikt ter verificatie van de informatie die Christiansen verschaftte. In het boek van Af Sandeberg staat tevens een wat uitgebreidere beschrijving van de persoon Von Schmidt auf Altenstadt, waardoor wij wat meer te weten kunnen komen over hem:

*“Konsul van Schmidt auf Altenstadt war vor etwa 15 Jahre holländ. Konsul in Moskou (seine eigene Behauptung) und spricht perfekt russisch. Er wohnte zur Zeit der russischen Eroberung von Berlin in Wannsee, am Sandwerder 17, und war als Geschäftsmann tätig. Er behauptete kurz vordem Kriegsende geheiratet zu haben, aber die russischen Behörden wollen seine Ehe nicht anerkennen. Seine Frau ist die Tochter des Erfinders des Reissverschlusses, Bauer, und erbt als das einzige Kind das ganze grosse Vermögen. Ihre Mutter ist, wie ich jetzt erfahren habe, vor einigen Monaten gestorben. Die Russen haben, nachdem was mit der Konsul erzählt hat, ihm angeboten, nach Hause zu fahren, aber ohne seine Frau. Ich glaube, dass auf Altenstadt zugestimmt hat, ist aber noch nicht entlassen worden. Frau auf Altenstadt war früher mit einem deutschen Offizier, Seydlitz, verheiratet, und ihre Tochter aus dieser Ehe wohnt in Lübeck.”*¹²²

Uit deze passage – in slecht Duits geschreven – komt wat nieuwe informatie over Von Schmidt auf Altenstadt naar voren. Hij gaf zich blijkbaar uit voor consul en was getrouwd met een Duitse vrouw waarvan men vermoedde dat zij de enige erfgename was van de uitvinder van de ritssluiting. Vreemd is het dan om te lezen dat – voor zover Af Sandeberg kon vertellen – Von Schmidt was ingegaan op het voorstel van de Russen om zonder zijn vrouw naar huis te mogen. Dit zou later nog onder de aandacht komen te staan.

De Nederlandse ambassade diende opnieuw een verzoek in bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken van de Sovjetunie om de zaak nader te bekijken en na te gaan of er iets bekend was over o.a. Von Schmidt, verblijvend in kamp nr. 27 te Krasnogorsk. Vreemd is echter dat dit *note verbale*¹²³ op 22 mei 1946 werd verzonden, terwijl de brief van minister Van Roijen aan ambassadeur Van Breugel – die hem informeerde over de passages uit het boek van Af Sandeberg – van enkele dagen daarna is. Blijkbaar had Van Breugel in de tussentijd al besloten een nieuwe poging te wagen, gebaseerd op een andere informatiebron.¹²⁴ Dat blijkt ook uit een volgend *note verbale* van de ambassade aan het

¹²¹ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 3277/796, 25 april 1947. Om welke generaals het hier ging liet men buiten beschouwing in de brief. Waarschijnlijk werd de vermelding van de contacten in algemene bewoordingen voldoende geacht.

¹²² Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 5241 A + bijlage, 7 mei 1946.

¹²³ Een *note verbale* is een diplomatieke communicatie in de derde persoon enkelvoud, ongetekend door enige partij. Het is formeler dan een *aide-memoire*.

¹²⁴ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 2305/152, 22 mei 1946.

ministerie van Buitenlandse Zaken van de Sovjetunie dat daar drie weken later achteraan werd gestuurd. Daarin werd gewag gemaakt van het verhaal van Af Sandeberg en werd het ministerie gevraagd welke stappen er genomen dienden te worden om de genoemde Nederlanders aldaar te laten repatriëren.¹²⁵ Ondertussen kwam er op 26 juni een brief binnen van de minister met verdere informatie aangaande Von Schmidt. De minister stelde op basis van een nieuwe informatiebron dat Von Schmidt hoofd was van het Gulljajun *lager* en dat de bewering van Af Sandeberg dat Von Schmidt met mevrouw Seydlitz-Bauer getrouwd was niet klopte.¹²⁶ De zoektocht naar informatie aangaande de jonkheer zou uitgebreid moeten worden naar het Centraal Inlichtingen Bureau van het *Sovjet Roode Kruis*.¹²⁷ Uit de formulieren die daarvoor ingediend werden bij het Centraal Inlichtingen Bureau komen wij te weten dat jonkheer Johan Erik von Schmidt auf Altenstadt, geboren 25 augustus 1895 te Tiflis en werkzaam bij handels- en scheepvaartmaatschappij Wm. H. Müller & Co, op 15 juni 1945 vanuit Berlijn door de Russen werd afgevoerd naar het krijgsgevangenenkamp 27/I te Krasnogorsk. Op 26 juni 1946 berichtte het ministerie van Buitenlandse Zaken de Nederlandse ambassadeur te Moskou dat er bericht was ontvangen van Von Schmidt. Daarin verzocht hij de Nederlandse regering stappen te ondernemen hem vrij te krijgen en hem van voedselpakketten te voorzien.¹²⁸ Vervolgens duurde het nog tot 1 augustus 1947 voordat ambassadeur Lovink de genoemde documenten daadwerkelijk in handen kreeg.¹²⁹

De onderhandelingen tussen de Sovjetautoriteiten en de Nederlandse regering gingen ondertussen natuurlijk gewoon door. Eerstgenoemden overhandigden op 9 juli 1946 aan Jhr. Bosch van Drakestein een memorandum waarin melding werd gemaakt van het door de Sovjets eenzijdig stopzetten van de repatriëring van Nederlanders uit de Sovjetunie. Hier zou ook Von Schmidt auf Altenstadt mee te maken krijgen. De argumenten die de Sovjets aanvoerden voor het eenzijdig stopzetten van de repatriëring kwamen neer op beschuldigingen aan het adres van de Nederlandse regering, welke volgens de Sovjets de repatriëring van Sovjetburgers uit Nederland zou belemmeren. Daarbij stelde men dat reeds 35681 Nederlanders vanuit de Sovjetunie waren gerepatriëerd, tegenover 248 Sovjetburgers vanuit Nederland. Er zouden nog duizenden Sovjetburgers in Nederland wachten op een kans te repatriëren.¹³⁰ Deze cijfers waren echter niet geheel realistisch en dienden slechts als zand in de ogen van de Nederlandse regering. Even leek het erop dat dit nog zou werken ook, daar Jhr. Bosch van Drakestein in een reactie op de Sovjets aan het ministerie van Buitenlandse Zaken voorstelde alle Sovjetburgers, of zij nu wilden of niet, tegen alle Nederlanders in de Sovjetunie uit te wisselen. Een alternatief was de nog in de Sovjetunie verblijvende Nederlanders aan hun lot over te laten. Het ministerie was het daar niet mee eens en herhaalde in een reactie op het memorandum van de Sovjets dat er alleen sprake kon zijn van vrijwillige repatriëring. Men verzocht tevens de Sovjets de Nederlanders niet langer vast te houden. Nederland weigerde toe te geven aan de druk vanuit de Sovjetunie en de impasse in de onderhandelingen bleef voortbestaan.¹³¹ Pas op 9 oktober 1946 kwam

¹²⁵ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 2737/174, 18 juni 1946.

¹²⁶ Informatie over het *Gulljajun Lager* ontbreekt, aangezien daar niets over te vinden valt. Waarop de informatie gebaseerd was kwam niet naar voren in de briefwisseling. Mogelijk maakte de positie en afkomst van Von Schmidt het voor hem mogelijk de leiding over een groep geïnterneerden te verkrijgen.

¹²⁷ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 47781/680, 26 juni 1946.

¹²⁸ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 17108/365 + bijlage, 26 maart 1947.

¹²⁹ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 60763/831, 1 augustus 1947.

¹³⁰ Nationaal Archief, 2.05.111 – 164, notawisseling tussen Moskou en 's Gravenhage, documentnummer ontbreekt, pp. 1-2.

¹³¹ *Ibidem*, pp. 2.

het ministerie van Buitenlandse Zaken van de Sovjetunie met een antwoord. Het ministerie stelde dat het de inhoud van de nota volkomen onbevredigend achtte. Het korte antwoord bevatte andermaal de bewering dat Nederland de repatriëring belemmerde.¹³² Hiermee kwamen de onderhandelingen over de repatriëring voor enkele maanden stil te liggen. Dit alles terwijl de Nederlanders in de Sovjetunie, waaronder de jonkheer, met smart zaten te wachten op een terugkeer naar huis. Na de verschrikkingen van de oorlog bleek er ook met de zo vurig gewenste vrede geen eind te zijn gekomen aan hun lijdensweg.

Op 15 maart 1947 kwam er weer enige beweging in de repatriëringskwestie, ditmaal door een brief van de Sovjetautoriteiten aan de Nederlandse regering. Deze laatstgenoemde zou volgens de Sovjets nog altijd geen stappen hebben ondernomen de repatriëring van Sovjetburgers uit Nederland te waarborgen. Als bewijs voerden zij aan dat tussen oktober 1946 en half januari 1947 slechts elf Sovjetburgers uit Nederland zouden zijn teruggekeerd en er nog meer dan duizend in Nederland zouden verblijven.¹³³ Daar stond tegenover dat de Sovjetautoriteiten de repatriëring van Nederlanders graag zo spoedig mogelijk zouden willen afronden, mits ook de Nederlandse autoriteiten tot hetzelfde bereid zouden zijn. Volgens een aantekening van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken zou majoor Peregoudov – hoofd van de Sovjet Repatriatie Missie in Nederland – echter verklaard hebben dat er al meer dan tweeduizend Russen zouden zijn gerepatriëerd. Dit zou bewijzen dat de cijfers zoals die door de Sovjetautoriteiten werden gepresenteerd ondeugdelijk waren.¹³⁴ Het moge duidelijk zijn dat de inhoud van de brief van de Sovjetautoriteiten niet was waarop de Nederlanders hoopten, maar de conversatielijnen tussen beide landen waren op dit gebied in ieder geval weer geopend.

Met het oog op het oplossen van de bestaande problemen aangaande de repatriëring van burgers tussen Nederland en de Sovjetunie, stelde Nederland op 21 juni 1947 voor oproepen te plaatsen in lokale kranten om zo Sovjetburgers ertoe aan te zetten zich voor repatriëring aan te melden. Van gedwongen repatriëring kon geen sprake zijn en Nederland zou nog steeds slechts haar medewerking verlenen aan vrijwillige terugkeer. Buiten dit zouden de Nederlandse autoriteiten hun volledige medewerking geven en verwachtte men hetzelfde van de Sovjetunie.¹³⁵ Het antwoord van de Sovjets liet meer dan een maand op zich wachten, maar toen het kwam bleek het bijzonder onbevredigend te zijn. De nota stelde dat de Nederlandse regering volkomen voorbij ging aan de herhaaldelijk kenbaar gemaakte wensen van de Sovjetunie. Nederland werd ervan beschuldigd het werk van de Sovjetvertegenwoordigers te belemmeren en zelfs aan anticommunistische propaganda te doen onder de Sovjetburgers te lande, om hen zo angst aan te jagen. De medewerking van de Sovjets aan de terugkeer van Nederlanders werd daarom uitgesloten. Om de repatriëring te hervatten diende Nederland een lijst met namen en adressen van alle in Nederland verblijvende Sovjetburgers aan de ambassade van de Sovjetunie te overhandigen.¹³⁶ Contact tussen deze personen en Sovjetvertegenwoordigers diende onbelemmerd plaats te kunnen vinden, anticommunistische

¹³² Nationaal Archief, 2.05.111 – 164, notawisseling tussen Moskou en 's Gravenhage, documentnummer ontbreekt, pp. 2.

¹³³ Ibidem, pp. 2.

¹³⁴ Ibidem, pp. 3.

¹³⁵ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18679, 1390/105, 21 juni 1947.

¹³⁶ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18679, 192/Ni, 27 juli 1947, pp. 1.

propaganda diende verboden te worden en pas dan zou er sprake kunnen zijn van een volledige reciprociteit, zoals door de Nederlandse regering gewenst.¹³⁷ Een antwoord van Nederlandse zijde zou bijzonder lang op zich laten wachten.

Op 29 januari 1948 werd er ondertussen door het ministerie van Buitenlandse Zaken een overzicht van de meest recente informatie over Von Schmidt verzonden aan de Nederlandse zaakgelastigde in Moskou, jonkheer Mr. M.P.M. van Karnebeek. In dit overzicht zijn een tweetal kaarten van Von Schmidt opgenomen, gedateerd op 25 juli en 28 september 1947. Opvallend daaraan is dat gesproken wordt van gevangenkamp nr. 7074 *Monastirka* – ongeveer 50 kilometer bij de stad Gorki vandaan - en niet langer van kamp nr. 27 te Krasnogorsk. Het bewees in ieder geval dat Von Schmidt tot 28 september nog in de Sovjetunie vast zat, wat inmiddels al meer dan twee jaar gevangenschap betekende. Het verzoek was dan ook om uit te zoeken welke redenen de Sovjetregering had om hem gevangen te houden en verdere inlichtingen over de jonkheer te verzamelen.¹³⁸ De broer van Von Schmidt zond in ieder geval elke twee weken een pakket levensmiddelen, zoals Von Schmidt verzocht had. Op 11 februari zond de Nederlandse ambassade een nieuw *note verbale* naar het Sovjet ministerie van Buitenlandse Zaken met het verzoek om meer informatie over Von Schmidt. Bijgesloten zaten fotokopieën van de door Von Schmidt aan zijn broer verzonden kaarten van 25 juli en 28 september 1947. Daarmee werd aangetoond dat Von Schmidt weldegelijk gevangen zat in een Russisch kamp. Men verzocht tevens nogmaals om duidelijkheid over de reden voor zijn gevangenschap.¹³⁹ Een dag later zond de Nederlandse tijdelijk zaakgelastigde te Moskou een brief aan het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken, met het verzoek informatie te verstrekken aangaande mogelijk bekende nazisympathieën of lidmaatschappen van Von Schmidt van de NSB of andere nazi-gerelateerde organisaties.¹⁴⁰ Het werd zo in ieder geval duidelijk dat men alles deed om de mogelijke redenen voor het gevangenschap te achterhalen en zo mogelijk te schermen met de eigen informatie, als mocht blijken dat de Russen mogelijk valse informatie verstrekten. Uit de reacties daarop bleek dat het lastig was met zekerheid vast te stellen of Von Schmidt nazisympathieën had of verbonden was geweest aan de NSB. De Nederlandse Consul te Aken, Jhr. van Pelsler Berensburg, had gedurende de oorlog contact onderhouden met Von Schmidt, maar hem was niets bekend over een eventueel lidmaatschap van een nationaalsocialistische organisatie. Wel merkte hij op dat Von Schmidt bijzonder pro-Duits was, gezien de Duitse oorsprong van zijn familie.¹⁴¹

Ondertussen waren nieuwe stappen gezet in de onderhandelingen over de repatriëringkwestie tussen Nederland en de Sovjetunie. Eén dag voor het *note verbale* van 11 februari 1948 antwoordde het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken in een *aide memoire*¹⁴² op de eerdere beschuldigingen van Sovjetzijde wat betreft belemmering en anticommunistische propaganda. Opvallend was het grote aantal maanden tot het moment van antwoord: meer dan zes. Volgens het ministerie werden

¹³⁷ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18679, 192/Ni, 27 juli 1947, pp. 2.

¹³⁸ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 4574/122, 29 januari 1948.

¹³⁹ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 428/22, 11 februari 1948.

¹⁴⁰ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 427/116, 12 februari 1948.

¹⁴¹ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 39627/633, 18 mei 1948.

¹⁴² Een *aide-memoire* is een voorstel overeenkomst of een onderhandelingstekst, welke formeel de wandelgangen doorkruist, niet gelieerd aan het land waarvan het afkomstig is en niet bindend. Het heeft geen bron, geen titel en geen bijdrage aan de relaties tussen landen. Het is dan ook meer een herinnering en wordt ook wel een *non-paper* genoemd. Een *aide-memoire* is minder formeel dan een *note verbale*.

Sovjetburgers die terug wensten te keren naar de Sovjetunie in het geheel niet belet dit te doen, maar kregen zij juist alle hulp daarbij. “Hr. Ms. Regering moge er echter op wijzen dat zij geen vrijheid kan vinden vreemdelingen, die zich naar de door haar uitgevaardigde voorschriften gedragen, te dwingen zich te verwijderen.”¹⁴³ Het Nederlandse standpunt bleef bestaan, repatriëring alleen uit vrije wil. Van dwang kon geen sprake zijn. Daarbij kwam dat Nederland nooit een lijst met namen en adressen van alle in Nederland wonende Sovjetburgers zou verstrekken aan de Sovjetunie, ondanks het verzoek daartoe. Het stond Sovjetvertegenwoordigers natuurlijk wel vrij in alle vrede met Sovjetburgers in Nederland te verkeren. Fijntjes werd opgemerkt dat Nederland bijzonder behulpzaam was als het ging om vrijwillige repatriëring, maar dat de Sovjetunie de terugkeer van Nederlanders belette.¹⁴⁴ Het was al met al een scherpe reactie van Nederland op de door de Sovjets geuite beschuldigingen. Het was niet Nederland dat repatriëring belemmerde, maar de Sovjetunie. Ontkennen had ook geen zin, daarvoor beschikten de Nederlandse autoriteiten over te veel gedetailleerde informatie waaruit dit bleek. De Sovjets werden aardig in hun hemd gezet door 's Gravenhage. Een flink aantal interneringskampen passeerden de revue: 149/13 bij Charkov, 7149/2 bij Charkov, 186 bij Lustdorf Odessa, 7/159/9 bij Odessa. Dit waren kampen waarin Nederlanders gevangen zaten, zelfs te werk gesteld werden, terwijl zij alleen maar naar huis wilden. Het was volgens het ministerie onbestaanbaar dat de Sovjetautoriteiten hier niets van wisten.¹⁴⁵ De Nederlandse regering achtte het dan ook wenselijk dat de Nederlanders in de Sovjetunie dezelfde kansen en behandeling kregen als de Sovjetburgers in Nederland. De principes van wederkerigheid en reciprociteit dienden gewaarborgd te worden.¹⁴⁶ Bijgevoegd zat een lijst van namen van Sovjetburgers in Nederland, die voor repatriëring waren opgegeven door de ambassade van de Sovjetunie, maar waarbij de Nederlandse regering had geconstateerd dat zij niet bereid waren te repatriëren. Dit om nogmaals aan te geven dat gedwongen repatriëring onbespreekbaar was.

De Sovjets gaven hier voorlopig geen officieel antwoord op, maar een reactie bleef niet uit. Op 21 maart 1948 verscheen een artikel in *Trud* waarin de belemmering van de repatriëring van Sovjetburgers uit Nederland door de Nederlandse regering aan bod kwam. Van de tweeduizend burgers der Sovjetunie zouden in de drie jaar na de oorlog slechts tweehonderdnegentig zijn teruggekeerd. De auteur van het artikel zette alles in het werk Nederland zwart te maken en deze te beschuldigen van belemmering, propaganda en zwartmakerij. Het epistel barstte uit zijn voegen van de onwaarheden en beschuldigingen. Hoe kon Nederland zo slecht reageren op de Sovjetunie, die juist alles in het werk stelde de Nederlanders naar huis te helpen?¹⁴⁷ Het kon niet anders dan een reactie zijn op het Nederlandse *aide memoire*, waarin de Sovjets het voor hun kiezen kregen. Nederland reageerde op 3 april 1948 officieel op het artikel in *Trud* en diende een klacht in bij het Sovjet ministerie van Buitenlandse Zaken via een brief aan de ambassade. Zij wees erop dat hetgeen beweerd werd onwaar was en dat het ministerie dit zelf ook best wist. Men verzocht dan ook een vergelijkbaar artikel – op een vergelijkbare manier verspreid – waarin nu thans de waarheid aangaande de repatriëring van Sovjetburgers uit Nederland werd weergegeven. De Sovjets werden er

¹⁴³ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18679, 10 februari 1948, pp. 1.

¹⁴⁴ *Ibidem*, pp. 2.

¹⁴⁵ *Ibidem*, pp. 3.

¹⁴⁶ *Ibidem*, pp. 4.

¹⁴⁷ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18679, 21 maart 1947, pp. 1-2.

tevens aan herinnerd dat zich tot januari 1947 een Sovjet Repatriëringsmissie in Nederland bevond “en dat het hoofd dezer Missie bij zijn vertrek verklaarde de repatriëring van omstreeks 2000 Sovjetburgers te hebben bezorgd en zijn taak voltooid te achten.” Dit scheen in volkomen tegenspraak met de stelling dat in drie jaar na de bevrijding slechts tweehonderdnegentig personen zouden zijn gerepatriëerd.¹⁴⁸ Daarbij werd nogmaals en ten overvloede herhaald, dat ...

“[...] iedere vreemdeling die zich in Nederland bevindt vrij is het land te verlaten; de Regering matigt zich echter zo min het recht aan vreemdelingen tegen hun wil binnen 's lands grenzen te houden, als dat zij vermag heb, die zich naar 's lands wetten gedragen, te dwingen zich te verwijderen.”¹⁴⁹ “Het Ministerie kan geen ander standpunt innemen, dan repatriëring uit de vrije wil van de betrokkene heeft te geschieden. Door geen Nederlandse autoriteit wordt de keuze die betrokkene voor zich zelf heeft te maken, in enig opzicht belet of tegengaan. Het Ministerie meende dit niet meer aan de Ambassade behoeven te verzekeren.”¹⁵⁰

Daar er maar geen officieel respons kwam van de Sovjets, diende het ministerie van Buitenlandse Zaken een verzoek tot antwoord in op 15 juni 1948.¹⁵¹ Op 27 juli kwam dat antwoord dan eindelijk. De Sovjets stelden dat de Sovjetautoriteiten geen noodzaak zagen om in discussie te treden over het artikel in *Trud*. Daarnaast zag men geen grond om te twijfelen aan de correctheid van de in het artikel genoemde feiten. Hiermee hadden de Sovjetautoriteiten naar hun mening voldoende geantwoord. Het behoeft geen uitleg dat de het ministerie van Buitenlandse Zaken hier niet blij mee was.¹⁵²

Waar de Sovjetunie niet wilde ingaan op de situatie rondom het genoemde artikel, ging het op 23 juni 1948 wel in op het Nederlandse *aide memoire* van 10 februari 1948, waarin de beschuldigingen van Sovjetzijde over belemmering en anticommunistische propaganda werden weersproken. De Sovjetregering stelde dat de Nederlandse autoriteiten geen gronden hadden de Sovjets tegen te spreken en dat er geen basis bestond voor bevestiging van de door de Nederlanders genoemde duizenden burgers die zich nog in de Sovjetunie zouden bevinden. Kortweg zou er niets kloppen van de Nederlandse beweringen. Sterker, de Sovjetunie zou in totaal – en in korte tijd! – 35969 Nederlandse onderdanen hebben gerepatriëerd. Er zouden nog slechts tweehonderd Nederlanders in de Sovjetunie zijn achtergebleven.¹⁵³ Desondanks ging de Sovjetunie akkoord met de Nederlandse voorstellen aangaande de repatriëring van de onderdanen van beide landen. Dit hield het volgende in:

- 1) Nederlandse burgemeesters zouden in lokale kranten oproepen plaatsen gericht aan Sovjetburgers in Nederland, waarbij zij uit naam van de Sovjetunie werden uitgenodigd zich te laten registreren op het gemeentehuis
- 2) Nederlandse autoriteiten zouden worden geïnstrueerd zich te onthouden van acties die als belemmerend konden worden beschouwd voor de repatriëring van Sovjetburgers

¹⁴⁸ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18679, 33246, 3 april 1948, pp. 1.

¹⁴⁹ Ibidem, pp. 2.

¹⁵⁰ Ibidem, pp. 3.

¹⁵¹ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18679, 60965, 15 juni 1948.

¹⁵² Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18679, 8099, 28 juli 1948.

¹⁵³ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18679, 8153, 23 juni 1948, pp. 1.

- 3) Hare Majesteits regering zou de gegevens van alle geregistreerde personen doorgeven aan de Sovjetambassade in Den Haag
- 4) In samenwerking met de Sovjetambassade zouden gerealiseerd worden: een centrum voor samenkomst voor allen die wilden repatriëren, welke vrijelijk mochten reizen en waar zij in afwachting van hun repatriëring kosteloos onderdak konden krijgen.¹⁵⁴

Daarbij dienden nog wel de volgende voetnoten in acht te worden genomen. Bij paragraaf 2 werd door de ambassade geïnterpreteerd dat vijandige propaganda verboden werd, evenals elke activiteit erop gericht Sovjetburgers ervan te overtuigen niet terug te keren naar het moederland. Daarnaast moesten Sovjetbeambten vrij zijn de repatrianten in spe te ontmoeten en met hen te praten. Zodra dat allemaal in orde was, zou de Sovjetunie met het oog op reciprociteit beginnen met de repatriëring van Nederlanders.¹⁵⁵ Dit waren veel woorden – waar veel tijd aan voorbij was gegaan – om toe te geven – zonder aanpassing of verdere eisen! – aan de Nederlandse voorstellen om de repatriëringskwestie op te lossen. Zou men het dan toch nog eens kunnen worden?

Op 14 juli 1948 ontving Harer Majesteits gezant te Moskou, ambassadeur dr. Ph.C. Visser, een brief van de werkgever van Von Schmidt, de firma Wm. H. Müller & Co N.V. te Rotterdam. Deze maakte melding van de ontvangst van een brief van Von Schmidt en vroeg hem alles in het werk te stellen om de jonkheer vrij te krijgen. De brief van Von Schmidt werd ontvangen door het kantoor van Müller te Düsseldorf en bevestigde het vermoeden dat de pakketten levensmiddelen die naar Von Schmidt werden gezonden, niet op de bestemming aankwamen. Tevens gaf Von Schmidt een aantal argumenten voor zijn voortdurende gevangenschap:

*"[...] Es ist bitter bitter notwendig, das diese Bemühungen endlich zum Erfolg führen müssen, da hier wird immer erklärt, das durch Verzögerung von Repatriierung aus Holland russischer Bürger meine Zurückhaltung hier zu erklären sei. Ich habe bis jetzt aus Rotterdam avisierte Liebesgabenpakete nicht erhalten, und bitte zu erkundigen ob holländische Gesandtschaft nicht möglich wäre, mir solche Pakete aus Moskou zu schicken oder Geld zu überweisen. [...]"*¹⁵⁶

Von Schmidt had dat in ieder geval bij het juiste eind. Nederland en de Sovjetunie waren inmiddels wel punten overeengekomen waarop de uitvoering van de repatriëring zou worden uitgevoerd, maar dat betekende niet dat alles reeds al in gang werd gezet. In een *memorandum* verzonden op 18 augustus 1948 zette het ministerie van Buitenlandse Zaken ondertussen nog eens in detail uiteen hoe zij de doorvoering van de wederkerige repatriëring voor ogen had. Recapitulerend:

- 1) Repatriëring kon alleen uit vrije wil geschieden
- 2) De regering riep Sovjetburgers op van de aangeboden faciliteiten gebruik te maken indien zij de wens hadden te repatriëren
- 3) De gegevens van de Sovjetburgers die hadden aangegeven te willen repatriëren zouden door de Nederlandse autoriteiten worden verstrekt aan de Sovjetambassade

¹⁵⁴ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18679, 8153, 23 juni 1948, pp. 2.

¹⁵⁵ Ibidem, pp. 3.

¹⁵⁶ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document (92)-2801, 8 september 1948, bijlage d.d. 14 juli 1948.

- 4) De gegevens van de Sovjetburgers die geen gehoor hadden gegeven aan de oproep zouden niet worden verstrekt
- 5) De oproep zou worden gedaan via de dagbladpers
- 6) Het stond de ambassade van de Sovjetunie vrij uit eigen beweging eenzelfde oproep te verspreiden
- 7) Nederlandse autoriteiten kregen instructie de repatriëring niet te belemmeren, doch juist te bevorderen
- 8) De Sovjetregering gaf al haar beschikbare informatie vrij aangaande zich in de Sovjetunie bevindende Nederlanders die wensten te repatriëren
- 9) De Nederlandse regering vertrouwde erop dat eenzelfde behandeling en faciliteiten aan de Nederlanders in de Sovjetunie ter beschikking zouden worden gesteld als de Nederlandse regering de Sovjetburgers hier te lande bood¹⁵⁷

Op 15 september 1948 bereikte het ministerie van Buitenlandse Zaken het bericht dat de Sovjets akkoord gingen met de beschrijving van de voorstellen van Nederland.¹⁵⁸ Hiermee zouden alle drempels voor de repatriëring van onder andere Von Schmidt auf Altenstadt uit de weg moeten zijn.

Op 10 december 1948 bereikte een brief van de Nederlandse tijdelijke zaakgelastigde te Boekarest het ministerie met enige informatie over o.a. Von Schmidt auf Altenstadt. Deze informatie was alweer enige maanden oud, maar gaf wel enig inzicht in de situatie waarin Von Schmidt zich bevond en beantwoordde deels de vraag waarom hij gevangen zat.

*“Dirk Bras en een zekere Schmidt zijn in kamp 7074 te Oranki, 10 km ten Noorden van Gorki (vroeger Nisjni Novgorod), door de zegsman laatstelijk op 1 mei 1948 gezien. Zij bevonden zich toen in goede gezondheid, hadden een zekere mate van bewegingsvrijheid en behoefden niet te werken. De reden van hun gevangenschap zou zijn, dat in Nederland ook Russen worden vastgehouden.”*¹⁵⁹

Dit correspondeerde mooi met de informatie die al bekend was over de onderhandelingen tussen Nederland en de Sovjetunie aangaande de repatriatie van burgers. De Sovjetunie hield mensen vast, tegen hun wil, om zo druk te kunnen zetten op overheden van andere landen en daarmee de eigen burgers – ook tegen hun eigen wil in – terug te laten keren naar de Sovjetunie. De brief ging verder met nadere informatie:

*“[...] het signalement van Schmidt luidt: 1,90 m lang, mager, kaalhoofdig, intelligent, kent Russisch. Laatstgenoemde zou van adel zijn en een huis te Berlijn en een landgoed hebben gehad. Toen hij in het kamp kwam beschikte hij over geld; later echter leefde hij van de verkoop van zijn eigendommen, o.a. dameskleren, die waarschijnlijk van zijn vrouw afkomstig waren. Hij had een secretaresse bij zich, die Duits was en een glazen oog droeg.”*¹⁶⁰

¹⁵⁷ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18679, 70143, 10 juli 1948, pp. 2-4.

¹⁵⁸ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18657, 1 september 1948.

¹⁵⁹ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 2335/430, 10 december 1948.

¹⁶⁰ Ibidem.

Hier werd wederom gewag gemaakt van de vrouw van Von Schmidt, maar ook deze keer bleef haar bestaan in nevelen gehuld. De zegsman kon wellicht geen andere logische reden bedenken voor het in bezit hebben van dameskleding door Von Schmidt. Opvallend is dat gesteld werd dat Von Schmidt zijn secretaresse bij zich had in het gevangenenkamp. Mogelijkerwijs werd zij foutief aangeduid als secretaresse en betrof het hier mevrouw Seydlitz-Bauer.

Op 27 januari 1949 had de firma Müller & Co een brief ontvangen van Von Schmidt. Von Schmidt stelde dat hij in 1948 bijzonder ziek was geweest en dat de artsen hem aanraadden ervoor te zorgen dat hij zo snel mogelijk in normale leefomstandigheden terecht zou komen. Nog opvallender is zijn vermelding daarbij dat hij God dankt dat hij zijn internering door kan brengen met zijn vrouw, die hem steunde en van kracht voorzag op de momenten dat hij de hoop dreigde te verliezen.¹⁶¹ Vermoedelijk betrof het hier de Duitse mevrouw Seydlitz-Bauer (die ook vermeld werd in de verklaring van E. af Sandeberg). De minister van Buitenlandse Zaken wees de ambassadeur in Moskou er in een brief op dat mevrouw Seydlitz-Bauer – zelfs al was zij getrouwd met Von Schmidt – niet de Nederlandse nationaliteit bezat en dat zij met het oog op het Koninklijke Besluit van 17 november 1945 alleen met toestemming van de minister van Justitie in Nederland kon worden toegelaten. Dit zou aan Von Schmidt dienen te worden doorgegeven, om verwarring en problemen te voorkomen.¹⁶² De al eerder meerdere keren aangestipte situatie rondom de vrouw van Von Schmidt werd nog interessanter en vreemder dan ze al was. Op dezelfde dag waarop de minister de hierboven behandelde brief aan de ambassadeur te Moskou verzond, ging er namelijk nog een brief van de minister de deur uit aangaande Von Schmidt's vrouw. Deze brief was gericht aan de minister van Justitie en deed een aantal pikante onthullingen aangaande het gehuwde leven van Von Schmidt. Kort voor het uitbreken van de oorlog zou Von Schmidt gehuwd zijn met de eerder genoemde mevrouw Seydlitz-Bauer, de dochter van de uitvinder van de ritssluiting. Uit informatie van het Nederlandse Rode Kruis mocht Von Schmidt eerder al naar Nederland terugkeren, maar besloot hij dat niet te doen, daar zijn vrouw achter moest blijven. De minister van Buitenlandse Zaken merkte in zijn brief echter op dat Von Schmidt voor de oorlog al reeds gehuwd was, en niet met mevrouw Seydlitz-Bauer. Immers, in 1946 werden inlichtingen over Von Schmidt aangevraagd door zijn echtgenote Elena von Schmidt auf Altenstadt, wonende te Lido-Venezia. Daaruit kwam duidelijk naar voren dat mevrouw Von Schmidt niet op de hoogte was van een mogelijke scheiding van haar man. De minister stelde dan ook dat het vermoeden van bigamie bestond.¹⁶³ Daarop werden bij de betrokken instanties gewaarmerkte afschriften aangevraagd van door Jhr. von Schmidt gesloten huwelijken. Het zou daarop aan de minister van Justitie zijn te bepalen wat er met mevrouw Seydlitz-Bauer zou gebeuren, indien zij aan de zijde van Von Schmidt aan de Nederlandse grens zou verschijnen.

Terwijl de huwelijksintriges van Von Schmidt steeds belangrijker werden voor zijn terugkeer, waren de onderhandelingen over de repatriëring van burgers tussen Nederland en de Sovjetunie ondertussen in een volgend stadium beland. De overeengekomen punten waren in werking getreden, maar de Sovjets bleken onvoldoende bevredigd te zijn met de resultaten tot nu toe. In een brief van het ministerie van Buitenlandse Zaken van de Sovjetunie aan Hare Majesteits ambassade te Moskou

¹⁶¹ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 24100/258, 15 maart 1949, bijlage d.d. 27 januari 1949.

¹⁶² Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 24100/258, 15 maart 1949.

¹⁶³ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 24100 (verdere specificatie ontbreekt), 15 maart 1949.

stelden de Sovjets dat, hoewel Nederland akkoord was gegaan met haar eigen voorstellen, zij – in de ogen van de Sovjetunie – onvoldoende had gedaan om in het kader hiervan de repatriëringskwestie bevredigend op te lossen.¹⁶⁴ Gezien de daaropvolgende uitwisseling van namen en repatriëringswensen werden deze barrières echter snel uit de weg geruimd. Toch was hiermee geen einde gekomen aan het moeizame proces van repatriëring. De zaak-Von Schmidt, die nu snel ten einde zou komen, illustreerde dit wederom.

Op 31 maart 1949 schreef de Nederlandse ambassadeur te Moskou, Dr. Ph.C. Visser, aan minister Stikker dat het niet mogelijk was gebleken voedselpakketten aan Von Schmidt te doen toekomen, daar de post dergelijke zendingen niet aannam. De jonkheer zou het geld dat hem was toegezonden moeten gebruiken om ter plaatse aan voedsel te komen. Opvallend was dat de ambassadeur inging op de door Stikker gemaakte opmerkingen aangaande de vrouw van Von Schmidt. Hij stelde dat Von Schmidt in de beide brieven die de ambassade van hem had ontvangen met geen woord over zijn vrouw rept. Integendeel, hij schreef uitdrukkelijk over zijn persoonlijke terugkeer naar Nederland en verzocht uitsluitend daarvoor assistentie. De ambassadeur wees daarbij ook op de door de minister aangehaalde verklaring van de Zweedse journalist Edward af Sandeberg, waarin te lezen viel dat Von Schmidt blijkbaar reeds in 1946 zich ermee verenigd had zonder zijn vrouw te repatriëren. Dit haalt in principe de these niet onderuit dat de jonkheer met zijn vrouw gevangen zat, maar plaatst wel vraagtekens bij het waarheidsgehalte van de vele aannames. Precieze informatie ontbrak simpelweg nog.¹⁶⁵ Een volgende poging van de Nederlandse ambassade te Moskou om in contact te treden met Von Schmidt leverde een verrassend resultaat op. De brief, verzonden op 31 maart 1949, werd door de ambassade terugontvangen op 21 april 1949. De geadresseerde bevond zich niet langer in het transitlager, maar was schijnbaar afgereisd naar zijn vaderland. Kwam het dan toch nog goed met Von Schmidt?

Op 5 april 1949 seinde de Nederlandse tijdelijk zaakgelastigde te Boekarest dat hij een brief van Von Schmidt had ontvangen met daarin de mededeling dat hij zich met zijn echtgenote in een hospitaal te Sighet zou bevinden en verzocht geld naar hem over te maken. Op 7 april bezocht Von Schmidt de Nederlandse consul te Boedapest en op 8 april kwam hij aan te Wenen, zo bleek uit een brief van de minister aan de Nederlandse ambassadeur in Moskou. Daarop zond de minister op 22 april 1949 een brief aan de tijdelijk zaakgelastigde te Wenen. De brief, vol met instructies, stelde dat de tijdelijke zaakgelastigde niet gemachtigd was de kosten voor Von Schmidt op zich te nemen en dat hij zo nodig een spoorbiljet aan hem deed toekomen voor een reis naar Rotterdam. Aldaar was de firma Wm. H. Müller & Co geïnstrueerd hem zo snel mogelijk op kantoor te ontvangen. De minister wilde tevens weten op welke datum en op welk tijdstip Von Schmidt bij de grens in Venlo werd verwacht. Als er een mogelijke kosten waren gemaakt voor mevrouw Seydlitz-Bauer, dan had hij geen toestemming deze in zijn verantwoording op te nemen. Waarom de minister hier een dergelijk harde stelling betrokken werd verderop in de brief duidelijk. Vanuit Rome was bericht ontvangen van Harer Majesteits gezant aldaar, dat Von Schmidt op 30 januari 1920 te Tiflis in het huwelijk was getreden met mevrouw Elena Arntinova. Deze huwelijksvoltrekking vond zowel in de orthodoxe kerk aldaar als het Nederlands

¹⁶⁴ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18658, 17 februari 1949.

¹⁶⁵ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document (92)-902/194, 31 maart 1949.

vice-consulaat plaats. Tussen Elena von Schmidt auf Altenstadt en haar man werd nooit over een echtscheiding gesproken, noch heeft Elena ooit enig document ontvangen dat daar betrekking op had. De minister vermeldde dan ook dat Elena in een gedeprimeerde psychische toestand was geraakt, nadat zij op de hoogte was gebracht van het nieuws dat de jonkheer de Duitse Seydlitz-Bauer voor zijn vrouw liet doorgaan. Mocht Von Schmidt volhouden met mevrouw Seydlitz-Bauer te zijn getrouwd, dan zou daarin aanleiding gevonden kunnen worden een justitieel onderzoek tegen hem in te stellen, wegens vermoedens van bigamie. Tevens werd de tijdelijk zaakgelastigde gevraagd of hij Von Schmidt een volwaardig paspoort had afgegeven, daar het gewenst was Nederlanders die uit Russische internering waren vrijgelaten alleen te voorzien van een *laissez-passer*, uitsluitend geldig voor een enkele reis naar Nederland.¹⁶⁶

Op 7 mei 1949 zond de minister opnieuw bericht aangaande Von Schmidt naar de ambassadeur te Moskou. Bijgesloten bevond zich onder andere de verklaring van Jhr. Johan Erik Hendrik von Schmidt auf Altenstadt, afgenomen op het ministerie van Buitenlandse Zaken op 2 mei 1949, één dag na zijn terugkeer uit Wenen. Hierin werd tevens vermeld dat Von Schmidt hoestte en de indruk wekte nog steeds ernstig ziek te zijn.¹⁶⁷ Deze verklaring bevatte vele interessante feiten over de persoon Von Schmidt, mevrouw Seydlitz-Bauer en hun verblijf in de Russische interneringskampen gedurende hun lange weg naar repatriëring. Opvallend is dat op 10 juni 1949 wederom een brief van minister Stikker naar ambassadeur Visser werd verzonden, ditmaal met een kopie van een verhoor van Von Schmidt, afgenomen op 3 mei 1949.¹⁶⁸ Dit verhoor werd direct na de verklaring van Von Schmidt op het ministerie afgenomen door de *Missie tot Opsporing van vermiste personen uit de bezettingstijd*. Hierbij viel op dat Von Schmidt op enkele belangrijke punten twee verschillende verklaringen heeft afgegeven. Met name het gedeelte aangaande mevrouw Seydlitz-Bauer zorgde voor verwarring. Hieronder volgt een reconstructie van zijn verhaal, gebaseerd op zijn verklaring en zijn verhoor, met extra opmerkingen bij de gebeurtenissen die niet in beide verklaringen overeen komen. Vermeld dient te worden dat het verhoor van Von Schmidt bij de Missie gedetailleerder was dan zijn verklaring op het ministerie.

“Jonkheer Von Schmidt werd geboren op 25 augustus 1895 te Tiflis, alwaar zijn vader elektrotechnisch ingenieur was en tevens optrad als honorair vice-consul der Nederlanden. Na de revolutie nam Von Schmidt in 1921, begin 1922 het vice-consulaat waar. Hierna vertrok hij naar Berlijn, waar hij tot zijn arrestatie in juni 1945 werkzaam was als agent voor de ertshandel van Wilhelm Müller N.V. te Rotterdam. Met het uitbreken van de oorlog kwam de ertshandel echter stil te liggen en ontving Von Schmidt wachtgeld van zijn werkgever. Referenties voor dit gedeelte van het verhaal zouden zijn de consul-generaal Millenaar en Jhr. van Pelser Berensberg, die hem vanaf 1922 zouden hebben gekend. De laatstgenoemde was al eerder voorbij gekomen inzake Von Schmidt, toen men trachtte te achterhalen of hij foute affiniteiten zou hebben gehad. Von Schmidt refereerde hier zelf ook aan in zijn verklaring, door te stellen dat hij zich gedurende zijn verblijf in Berlijn op een afstand hield van de Nederlanders die tijdens de oorlog in Berlijn aankwamen, daar

¹⁶⁶ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 40794/299, 25 april 1949.

¹⁶⁷ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 44698/489, 7 mei 1949.

¹⁶⁸ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 55917/587, 10 juni 1949, aldaar het rapport van het verhoor van Johan Erik Hendrik von Schmidt auf Altenstad door de Missie tot Opsporing van vermiste personen uit de bezettingstijd, 2 en 3 mei 1949, pp. 1.

hij wist dat hier mogelijk politiek onbetrouwbare elementen tussen zaten. Na de Duitse capitulatie hing Von Schmidt aan zijn woning de Nederlandse vlag uit, maar ondanks dit en een biljet aan de deur dat aangaf dat het huis onder bescherming van het Zweedse gezantschap stond, werd het pand door Sovjetsoldaten leeggeroofd. Op 15 juni werden Von Schmidt en mevrouw Seydlitz-Bauer, die hij tegenover de Sovjetautoriteiten steeds voor zijn vrouw liet doorgaan, uit hun huis gehaald door Russische militairen. Er werd hen verteld dat zij via Moskou en Zweden naar Nederland zouden worden gezonden.”¹⁶⁹

Tot zover een gedeelte van zijn verklaring, gedaan op het ministerie. Opmerkelijk is dat Von Schmidt daarentegen in zijn verhoor bij de Missie melding maakte van zijn scheiding van mevrouw Helene Arutino, een andere persoon dan de dame met wie hij volgens de officiële bronnen zou zijn getrouwd, namelijk mevrouw Elena Arntinova. Ook de trouwdatum die hij noemde, namelijk 13 januari 1920, komt niet overeen met de datum die in de trouwdocumenten van Von Schmidt staan, namelijk 30 januari 1920.^{170 171} Dit verschil kan natuurlijk voortgekomen zijn door verwarring bij Von Schmidt, veroorzaakt door zijn barre tijd in de Sovjetunie en zijn bijzonder slechte gezondheid. Mochten de twee genoemde namen refereren aan één en dezelfde persoon, dan nog staat de opmerking van Von Schmidt wankel, daar mevrouw Von Schmidt in haar correspondentie met het ministerie had aangegeven niet op de hoogte te zijn geweest van een mogelijke scheiding. Dit werd nog versterkt door haar geestelijke en lichamelijke reactie op het nieuws dat Von Schmidt een Duitse voor zijn vrouw liet doorgaan, wat wijst op een mate van oprechtheid. De jonkheer verklaarde daarnaast thans onwettig gehuwd te zijn met mevrouw Marianne Bauer, gescheiden van Seydlitz. Von Schmidt merkte bij zijn verhoor op dat Seydlitz fabrikant was van ritssluitingen, maar in het verhaal van Edward af Sandeberg valt te lezen dat Seydlitz een Duits officier was en dat mevrouw Bauer de erfgename was van de uitvinder van de ritssluiting, daarbij stellend dat zij zijn dochter was.¹⁷² Dit zijn duidelijke tegenstrijdigheden in het verhaal.

“Von Schmidt zou in Berlijn door een Russische officier zijn benaderd, die hem heel beleefd behandelde en hem vroeg of hij terug wilde naar Nederland. Dit zou dan via Moskou en Stockholm dienen te gebeuren, daar de wegen naar het westen door de oorlog onbegaanbaar waren. In totaal namen Von Schmidt en mevrouw Seydlitz-Bauer achttien koffers met bagage mee. Op 15 juni werden zij tezamen met ongeveer twaalfhonderd anderen van verschillende nationaliteiten per trein overgebracht naar Moskou. Daarbij mochten zij al hun bagage meenemen, van tafelzilver en juwelen tot persoonlijke documenten aan toe. De trein ging echter niet naar Moskou, maar stopte in het kamp Krasnogorsk, waar zij werden ondergebracht in een aparte barak, gescheiden van de rest van het kamp.”¹⁷³

¹⁶⁹ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 44698/489, 7 mei 1949, aldaar de verklaring d.d. 2 mei 1949, pp. 1.

¹⁷⁰ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 55917/587, 10 juni 1949, aldaar het rapport van het verhoor van Johan Erik Hendrik von Schmidt auf Altenstad door de Missie tot Opsporing van vermiste personen uit de bezettingstijd, 2 en 3 mei 1949, pp. 1.

¹⁷¹ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 40794/299, 25 april 1949. De eerder aangehaalde brief van de minister, aangaande het achterhalen van de officiële trouwdocumenten van Von Schmidt door het Nederlands gezantschap te Rome.

¹⁷² Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 5241 A + bijlage, 7 mei 1946.

¹⁷³ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 44698/489, 7 mei 1949, aldaar de verklaring d.d. 2 mei 1949, pp. 2.

Hier viel wederom een verschil te ontdekken tussen de verklaring van Von Schmidt en zijn verhoor bij de Missie. In zijn verklaring – zoals hierboven te lezen valt – stelde hij nooit in Moskou te zijn aangekomen, maar in zijn verhoor maakte hij ervan melding dat hij aankwam in Moskou, op het Wit-Russische station. Aldaar kregen zij te horen dat het Nederlandse gezantschap gesloten was en werden zij vervolgens overgebracht naar Krasnogorsk, ofwel het onderzoekingslager. Ook de Japanners die met Von Schmidt op de trein naar Moskou zaten werd eenzelfde verhaal voorgehouden, maar zij wisten te ontsnappen en met hun gezantschap in contact te treden.¹⁷⁴

“De verzorging van de geïnterneerden in Krasnogorsk liet veel te wensen over en men kreeg zelfs bedorven voedsel te eten, waarop men in hongerstaking ging. Op de vraag waarom zij Nederlanders werden vastgehouden kreeg men als antwoord dat de Nederlandse ambassade niet voor de kosten van de repatriëring wilde betalen. Naast de problemen met het voedsel in Krasnogorsk had Von Schmidt om onbekende redenen ook te kampen met tegenstand van kampcommandant Meisser. Hij werd aldaar verhoord door luitenant-kolonel Stern en niet veel later werden hij en mevrouw Seydlitz-Bauer aan den lijve gevisiteerd, waarbij kleding, schoenen en bagage zorgvuldig werden gecontroleerd. Daarna werd Von Schmidt nogmaals uitvoerig verhoord, ditmaal door generaal Kabulov, een Georgiër uit Tiflis, die blijkbaar wilde vaststellen of Von Schmidt daar daadwerkelijk vandaan kwam. Dit verhoor door de generaal was bijzonder, daar Kabulov de chef was van alle gevangenen en kampen in de gehele Sovjetunie. Na dit verhoor werden zij overgebracht naar het kamp Oranki. Oranki bestond uit een oud klooster en een dependance, genaamd Monastirka. Von Schmidt en mevrouw Seydlitz-Bauer verbleven veertig dagen in Oranki en werden daarna te voet en onder begeleiding van gewapende soldaten naar Monastirka begeleid.¹⁷⁵ Hier werden zij volgens de verklaring van Von Schmidt ondergebracht in aarden hutten, half onder de grond, met prikkeldraad afgescheiden van de rest van het kamp. In zijn verhoor sprak hij echter van een aantal bunkers, omgeven door prikkeldraad.”¹⁷⁶ [...] “In het voorjaar van 1947 kwam generaal Kabulov op inspectie en sprak hij wederom met Von Schmidt. Hij vertelde dat de Nederlanders als gijzelaars werden vastgehouden, omdat de Nederlandse regering burgers van de Sovjetunie in Nederland vasthield.¹⁷⁷ Von Schmidt stelde daarop tegenover de generaal dat hij zich niet kon voorstellen dat de Nederlandse regering burgers van de Sovjetunie tegen hun wil zou vasthouden, dus dat het hier wel moest gaan om burgers die in Nederland wilden blijven. Dit werd door Kabulov bevestigd. De ontmoeting met Kabulov maakte de omstandigheden in Monastirka er helaas niet beter op. Er was sprake van diefstal en Von Schmidt kreeg in het kamp een longontsteking en malaria. De artsen aldaar konden niets voor hem doen en pas na een hongerstaking van mevrouw Seydlitz-Bauer werd Von Schmidt in kritieke toestand overgebracht naar het centrale hospitaal. Goede voeding bleef een groot probleem en bedreigde continu de gezondheid. Dat verklaarde dan ook de veelvuldige en zich herhalende verzoeken van Von Schmidt om voedselpakketten op te sturen. Met veel moeite wist hij de benodigde vergunningen te verkrijgen om iets van zijn bezittingen te mogen verkopen. Van de

¹⁷⁴ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 55917/587, 10 juni 1949, aldaar het rapport van het verhoor van Johan Erik Hendrik von Schmidt auf Altenstad door de Missie tot Opsporing van vermiste personen uit de bezettingstijd, 2 en 3 mei 1949, pp. 3.

¹⁷⁵ Ibidem, pp. 5.

¹⁷⁶ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 44698/489, 7 mei 1949, aldaar de verklaring d.d. 2 mei 1949, pp. 2.

¹⁷⁷ Ibidem, pp. 2.

opbrengst kocht hij levensmiddelen, zoals boter, eieren, melk en honing. In december 1949 kwam uit Moskou het bericht dat Jhr. von Schmidt en mevrouw Seydlitz zeer binnenkort zouden vertrekken uit Oranki. Ondanks wantrouwen van Von Schmidt vertrokken ze toch op 16 december vanuit Monastirka naar Moskou. Aldaar hadden zij een dag de tijd en trachtten zij tevergeefs met de Nederlandse ambassade in contact te komen.”¹⁷⁸ [...] “Na het korte verblijf in Moskou werden zij overgebracht naar kamp Lustdorf te Odessa, waar zij allereerst zeer vriendelijk werden ontvangen. Niet veel later echter werd Von Schmidt publiekelijk aangevallen door de politiek commissaris van het kamp inzake de Indonesische kwestie. Deze Indonesische kwestie was tevens aanleiding voor een slechte behandeling van de Nederlanders in het algemeen, maar voor Von Schmidt kwamen daar ook nog de redenen bij van zijn vermeende kapitalisme en zijn adellijke afkomst. In Oranki was Von Schmidt beloofd dat hij rechtstreeks naar Nederland zou reizen, maar na twee maanden in Lustdorf was daar nog geen sprake van en begon men hem zelfs wederom te verhoren. Tot overmaat van ramp werden de slechte leefomstandigheden en de hoge stress van de verhoren en de algehele onzekerheid hem te veel en werd Von Schmidt ernstig ziek. Mevrouw Seydlitz-Bauer ging daarop in hongerstaking en eiste een vertrek uit het kamp. Na van enige kostbaarheden te zijn beroofd door de kapitein van het kamp mochten zij uiteindelijk vertrekken. Bij de uitreis uit het Sovjetgebied werden bij het grensstation Teresva Zweedse kronen, goud, platina en briljanten afgenomen.”¹⁷⁹

Dat Von Schmidt alsnog bijna vier jaar lang zijn kostbaarheden had weten te beschermen en te behouden op zijn tocht vanuit Berlijn, via allerlei interneringskampen, is opvallend te noemen. Wellicht zegt dit iets over zijn sociale vaardigheden of over de toch enigszins geprivilegieerde status die hij ook als gevangene genoot. Tekenend daarvoor was de aandacht van generaal Kabulov en de aparte gedeeltes van de kampen waar hij verbleef.

“De reis van Sighet naar Boedapest werd gemaakt in een internationale trein en direct bij aankomst begaf Von Schmidt zich naar Harer Majesteits gezantschap aldaar, met als doel het verkrijgen van enige financiële middelen. Von Schmidt en mevrouw Seydlitz-Bauer werden hun gehele reis vergezeld door een Russische officier die hen te allen tijde in het oog moest houden. Dat Von Schmidt dan ook naar het gezantschap mocht gaan kwam alleen voort uit een in principe illegale actie van de Russische officier, die toestemming gaf hiervoor. Na een kort verblijf te Wiener-Neustadt werden beide personen overgebracht naar het Sovjet Bureau te Wenen, alwaar zij werden opgehaald door de tijdelijk zaakgelastigde. Mevrouw Seydlitz-Bauer werd voorzien van Britse reisdocumenten, zodat zij haar familie in Hamburg kon bereiken, terwijl de jonkheer alleen verder reisde naar Venlo.”¹⁸⁰

Zowel de verklaring als het verhoor eindigden ermee te zeggen dat Jhr. von Schmidt nooit in Nederland heeft gewoond, hij niet of nauwelijks Nederlands sprak, dat hij het wel kon lezen, maar dat Duits zijn voertaal was. Minister Stikker schreef op 7 mei 1949 aan ambassadeur Visser te Moskou dat

¹⁷⁸ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 44698/489, 7 mei 1949, aldaar de verklaring d.d. 2 mei 1949, pp. 3.

¹⁷⁹ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 55917/587, 10 juni 1949, aldaar het rapport van het verhoor van Johan Erik Hendrik von Schmidt auf Altenstad door de Missie tot Opsporing van vermiste personen uit de bezettingstijd, 2 en 3 mei 1949, pp. 6.

¹⁸⁰ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 44698/489, 7 mei 1949, aldaar de verklaring d.d. 2 mei 1949, pp. 4.

de van Von Schmidt afgenomen Zweedse kronen te zijner tijd konden worden teruggevraagd, maar opvallend genoeg ook:

*“Uiteraard bestaat er geen aanleiding moeite te doen voor de juwelen van de Duitse Mevr. Seydlitz-Bauer.”*¹⁸¹

De onduidelijkheid rondom de status van mevrouw Seydlitz-Bauer, de tegenstrijdige berichten en de tegenstrijdige verklaring en het verhoor, zullen zeker hebben bijgedragen aan enige mate van irritatie bij de Nederlandse vertegenwoordigers die zich met de zaak-Von Schmidt bezig hielden. Verder verzocht minister Stikker de ambassadeur om opmerkingen aangaande de verklaring van Von Schmidt. De ambassadeur antwoordde dat de ervaringen van de jonkheer juist konden zijn, maar dat een verdere beoordeling zijnerzijds achterwege moest blijven, daar het hem ontbrak aan echte kennis.¹⁸² Uiteindelijk werden de afgenomen Zweedse kronen door het Sovjet ministerie van Buitenlandse Zaken vergoed.¹⁸³ Von Schmidt werd na terugkeer in Nederland en na zijn verhoren naar het Nederlands sanatorium te Davos-Platz gebracht, alwaar hij werd behandeld aan de longontsteking die hij had opgedaan gedurende zijn verblijf in de Sovjetunie.¹⁸⁴

Jonkheer Von Schmidt auf Altenstadt mocht dan wel goed en wel thuis zijn gekomen, daarmee was de repatriëringskwesitie in zijn algemeenheid natuurlijk nog niet opgelost. De Sovjetunie ging gewoon door met het beschuldigen van Nederland van allerlei zaken die de repatriëring zouden belemmeren. In een brief aan het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken berichtte de ambassade van de Sovjetunie te 's Gravenhage dat het een brief had ontvangen van Sovjetburger Carl Anapov met daarin het verzoek tot repatriëring. Hij zou zijn wensen daaromtrent bij de Nederlandse autoriteiten hebben aangegeven, maar zou daarop zijn gearresteerd en in het Huis van Bewaring te Roermond zijn ondergebracht. Op basis hiervan beschuldigde de ambassade Nederland van belemmering van de repatriëring van haar onderdanen, in strijd met de gemaakte overeenkomst. *“On the 4th of April of this year he was arrested and put into jail in Roermond for having expressed the wish to return to his country ...”*¹⁸⁵ Hiermee was een nieuwe rel geboren, de Nederlandse reactie was stevig:

*“Op 23 Juni jl. kwam het Ministerie in het bezit van een nota van de Ambassade dd. 22 Juni, betreffende de repatriëring van Aunapu [merk de verschillende schrijfwijzen van de naam op] en een tweetal andere personen. De inhoud vier nota was dermate in strijd met de feiten, die aan de Ambassade bekend konden zijn, enkele in de officiële vertaling daarvan voortkomende uitdrukkingen zijn dermate ongebruikelijk in het diplomatieke verkeer, dat het Ministerie zich geroepen achtte aan de Ambassade, en wel aan haar lid, de heer Tschikirissov, kenbaar te maken dat [...] de nota onaanvaardbaar werd geacht.”*¹⁸⁶

¹⁸¹ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 44698/489, 7 mei 1949.

¹⁸² Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document (92)-1645/361, 2 juni 1949.

¹⁸³ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document (92)-686/121, 14 maart 1950, aldaar bijlage 65/1-eo d.d. 6 maart 1950.

¹⁸⁴ Nationaal Archief, 2.05.111 – 183, document 54500/556, 1 juni 1949.

¹⁸⁵ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18679, 15088, 22 juni 1949, pp. 1.

¹⁸⁶ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18679, 67208, 15 juli 1949, pp. 1.

Er was reeds een verzoek ingediend de nota te redresseren, maar dat was niet gebeurd. Uit alles bleek een minachting van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Deze zette vervolgens punt voor punt en tot in detail uiteen hoe de zaak-Aunapu in elkaar stak. Blijkbaar had de man een geweldsmisdrijf gepleegd en was daarop gearresteerd.

“... terwijl aan de Ambassade bekend is, dat de drie genoemde personen hun wens om te worden gerepatrieerd eerst kenbaar maakten nàdat, en vermoedelijk omdat, zij wegens gevaar voor de openbare orde in een Huis van Bewaring waren opgenomen, meent de Ambassade te kunnen stellen, dat hier te lande Sovjetburgers in arrest worden gesteld omdat zij naar hun land wensen terug te keren.”¹⁸⁷

Het ministerie maakte zo duidelijk dat de beweringen van de ambassade niet klopten en dat de ambassade dit ook wist. Van ongegronde beschuldigingen waren de Nederlanders niet gediend. De ambassade reageerde hier vervolgens op 25 juli 1949 afwijzend op.¹⁸⁸ Dit was een zoveelste botsing tussen het ministerie van Buitenlandse Zaken en de ambassade van de Sovjetunie. De Nederlandse autoriteiten meenden vervolgens de ambassade hun plaats te moeten wijzen. In een *note verbale* van de Nederlandse ambassade te Moskou werd het ministerie van Buitenlandse Zaken van de Sovjetunie op 12 augustus 1949 dan ook attent gemaakt op het gedrag van haar ambassade te 's Gravenhage. Hiermee trachtte Nederland de zaak via een hoger niveau van ambtelijk contact alsnog vlot te trekken.¹⁸⁹ Dit bleek echter ijdele hoop, want op 10 september 1949 antwoordde het ministerie van Buitenlandse Zaken van de Sovjetunie *“dat het Ministerie een verdere briefwisseling over deze aangelegenheid doelloos acht.”*¹⁹⁰ En daarmee was voor hen de kous af.

Nog geen drie dagen later, op 13 september, kwam het ministerie van Buitenlandse Zaken van de Sovjetunie met een nieuwe brief voor de Nederlandse ambassade, waarin het opnieuw haar bezwaren uitte over het verloop van de repatriëring van Sovjetburgers uit Nederland in het algemeen.

*“Het Ministerie kan het niet eens zijn met de bewering [...] dat met de inrichting van het repatriatie-centrum in Den Haag, en na publicatie, in Juni van dit jaar, van een aankondiging van de Nederlandse autoriteiten gericht tot de burgers van de USSR woonachtig in Nederland “de repatriatie van Sovjet-burgers uit Nederland haar incidenteel karakter heeft verloren en de algemene, uiteindelijke repatriatie begonnen is.”*¹⁹¹

Men stipte aan dat de Sovjetunie de Nederlandse voorstellen – gedaan in het memorandum van 10 februari 1948 – heeft geaccepteerd, maar dat de repatriëring sindsdien slechts veertien mensen terug heeft gebracht naar de Sovjetunie, waar nog ongeveer tweeduizend burgers in Nederland zouden verblijven. Dit was natuurlijk in tegenspraak met elkaar. Men ging echter nog een stap verder en beschuldigde Nederland wederom van het belemmeren van de repatriëring. Om deze uitspraak

¹⁸⁷ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18679, 67208, 15 juli 1949, pp. 2.

¹⁸⁸ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18679, 25 juli 1949.

¹⁸⁹ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 17552, 2403/106, 12 augustus 1949.

¹⁹⁰ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18679, 249/leo, 10 september 1949.

¹⁹¹ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 17432, 250/leo, 13 september 1949, pp. 1.

kracht bij te zetten haalde men een aantal voorbeelden aan van Sovjetburgers die hadden aangegeven te willen repatriëren, maar die geweigerd zouden zijn. Tevens was er sprake van represailles en vervolging van Sovjetburgers die de wens tot terugkeer naar de Sovjetunie zouden hebben uitgesproken. Daarbij zou direct contact met vertegenwoordigers van de ambassade van de Sovjetunie niet toegestaan zijn, in tegenstelling tot wat overeen was gekomen.¹⁹² Tevens zou er sprake zijn van anticommunistische propaganda, waaraan zelfs katholieke priesters deel zouden nemen (Van der Male te Maastricht en Michels te Rotterdam). Alle oude beschuldigingen werden dus weer van stal gehaald. *“Dit alles getuigt ervan, dat de Regering van Nederland tot nu toe niet de verplichtingen is nagekomen, die zij op zich had genomen in verband met de repatriatie van Sovjetburgers uit Nederland.”*¹⁹³ In de brief werd benadrukt dat het ministerie verwachtte dat de Nederlandse regering alle maatregelen zou treffen om de repatriëring te verzekeren.

Pas op 7 november kwam er officieel antwoord van de Nederlanders. Nogmaals benadrukte men dat er alleen sprake kon zijn van vrijwillige repatriëring en niet van dwang. Aan de veertien Sovjetburgers die duidelijk hadden gemaakt te willen terugkeren was elke hulp verleend.

*“Het staat vreemdelingen, tenzij terzake van het plegen van een strafbaar feit rechtens van hun vrijheid beroofd, immer vrij Nederland te verlaten. Zij behoeven geen uitreisvergunning aan te vragen, in tegenstelling met de bepalingen in de Sovjet-Unie, waar een vreemdeling het land niet zonder uitreisvergunning mag verlaten.”*¹⁹⁴ *“Wat betreft de mededeling dat nog ongeveer 2000 Sovjet burgers in Nederland zouden zijn achtergebleven, moge het Ministerie de veronderstelling opperen of wellicht door een misverstand de Sovjet autoriteiten deze zouden hebben kunnen verward met de ongeveer 2000 Sovjetburgers, die tot Januari 1947 uit Nederland werden gerepatriëerd door de Militaire Sovjet Repatriëringsmissie te Den Haag.”*¹⁹⁵

Daarbij werden de Sovjetautoriteiten fijntjes gewezen op de Sovjetburgers in Nederland die niet onder bewaking in kampen bijeen werden gehouden, zonder daarbij te kunnen communiceren met de buitenwereld, in het bijzonder met de vertegenwoordiging van hun land aldaar. Het was de totaal omgekeerde wereld. Nederland belette niemand die het land wilde verlaten dit te doen, terwijl de Nederlanders in de Sovjetunie dit onmogelijk werd gemaakt.¹⁹⁶ Verder werd in de brief ingegaan op de specifieke gevallen die door de Sovjets waren genoemd als voorbeeld van belemmering door de Nederlandse autoriteiten. Aangetoond werd dat het hier verdraaiing van de feiten betrof. Daarnaast was de beschuldiging van het weigeren van contact tussen Sovjetburgers en vertegenwoordigers van de Sovjetambassade onwaar en bovendien hypocriet, daar *“een lid van Harer Majesteits Ambassade te Moskou nog nooit gelegenheid gekregen heeft Nederlanders in het ziekenhuis te Odessa te bezoeken of hun ook meer een pakket versnaperingen te zenden.”*¹⁹⁷ En deze beperkingen besloegen niet alleen deze specifieke gevallen, maar viel nog breder te trekken naar bijvoorbeeld bezoeken aan industriële complexen en dergelijke. Zaken die de Sovjetvertegenwoordigers in Nederland allemaal vrijelijk mochten doen.

¹⁹² Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 17432, 250/leo, 13 september 1949, pp. 1-2.

¹⁹³ Ibidem, pp. 2.

¹⁹⁴ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18679, 107124, 7 november 1949, pp. 1.

¹⁹⁵ Ibidem, pp. 1-2.

¹⁹⁶ Ibidem, pp. 2.

¹⁹⁷ Ibidem, pp. 4.

Mochten zij het niet, dan was hen daar over het algemeen trouwens weinig aan gelegen.¹⁹⁸ Daarnaast werd duidelijk gemaakt dat er geen sprake was van vijandige propaganda en dat de reeds gerepatrieerden en toekomstige repatrianten zich daar niet door hebben laten weerhouden of zouden laten weerhouden. Het ministerie kon deze beschuldiging echter niet volledig weerleggen, doordat er in deze periode inderdaad sprake was van een vijandige houding jegens de Sovjetunie, welke tot uiting kwam in de lokale en landelijke media. Om de Sovjets het verschil uit te leggen tussen staatspropaganda en uitingen van gevoelens onder de bevolking had geen zin. Daarvoor was de perceptie van de functie en werking van media te verschillend.

Daar men het principe van wederkerigheid overeen was gekomen voor de repatriëring en daar de Nederlandse regering aan al haar verplichtingen voldeed, werd van de Sovjets verwacht alle Nederlanders die te kennen hadden gegeven naar Nederland te willen terugkeren daarbij ook te ondersteunen.¹⁹⁹ Een antwoord van de Sovjetunie ontbrak in het archief.

Dat de zaak nog steeds – vijf jaar na het einde van de oorlog – niet geregeld was, moest de Nederlanders tot grote onvrede stemmen. Een oplossing diende gezocht en gevonden te worden, daar de Nederlanders die nog in de Sovjetunie verbleven ondersteuning mochten verwachten van hun overheid. In een brief aan de minister van Buitenlandse Zaken D. Stikker schreef de Nederlandse ambassadeur te Moskou Mr. F.C.A. baron van Pallandt op 26 mei 1950 over een mogelijke gedragslijn die de vastgelopen kwestie van de repatriëring diende op te lossen. Hij stelde direct contact op het hoogste niveau voor, zeker gezien de vele weinig succesvolle pogingen van zijn voorgangers de kwestie op te lossen. Het was zaak het deze keer meteen maar goed aan te pakken. Hij wilde de nadruk daarbij leggen op *“de door de Nederlandse autoriteiten ingenomen loyale en liberale houding terzake.”*²⁰⁰ Hij toonde zich daarbij realistisch in zijn beschouwing: *“Ofschoon wij juridisch sterk staan, hebben wij in de praktijk niet de beschikking over enig onderhandelingsobject van betekenis.”*²⁰¹ België en Luxemburg waren ertoe overgegaan enkele Sovjetburgers gedwongen terug te sturen naar de Sovjetunie, maar dit had niet de door hen gehoopte weerslag gehad op de repatriëring van de eigen onderdanen uit de Sovjetunie. Niet alleen deze kleine landen hadden problemen met de Sovjets op dit gebied, maar zelfs Frankrijk had last van slechte samenwerking. De Sovjets hadden ook daar scherpe kritiek op het repatriëringsbeleid. Daarentegen hadden de Italianen recentelijk wel succes met de repatriëring, wat naar eigen zeggen te danken was aan een straffere houding van de regering aldaar. Deze had uitreisvisa ingesteld (en vervolgens ook geweigerd deze uit te geven aan sommige Sovjetburgers), Sovjetburgers geïnterneerd, alsmede de levering van schepen (welke onderdeel waren van de naoorlogse herstelbetalingen) vertraagd.²⁰² Er waren in Nederland nog maar enkele Sovjetburgers, tegenover vele Nederlanders in de Sovjetunie, waardoor de verhoudingen scheef

¹⁹⁸ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18679, 107124, 7 november 1949, pp. 4-5. Sovjetvertegenwoordigers bezochten zonder toestemming vooraf en zonder de benodigde vergunningen een industriële installatie in Sittard. In de Sovjetunie kregen Nederlandse vertegenwoordigers nooit toestemming om dergelijke gebieden te bezoeken.

¹⁹⁹ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 18679, 107124, 7 november 1949, pp. 5-6.

²⁰⁰ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, de ambassadeur te Moskou F.C.A. baron van Pallandt aan de minister van Buitenlandse Zaken D. Stikker, 1505/236 Geheim – 324.458.3, 26 mei 1950, pp. 1.

²⁰¹ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 1505/236 Geheim – 324.458.3, 26 mei 1950, pp. 1.

²⁰² Ibidem, pp. 2.

lagen.²⁰³ Nederland diende dus voorzichtig te blijven in de onderhandelingen voor repatriëring. Dit onderschreef ook baron van Pallandt:

*“Immers tengevolge van de onmogelijkheid voor onze landgenoten met de Nederlandse Ambassade contact op te nemen, hebben de Russen ons, behoudens in een enkel uitzonderingsgeval, de gelegenheid ontnomen, enig schriftelijk bewijs te produceren van de wil onzer landgenoten naar het vaderland terug te keren.”*²⁰⁴

Mede daarom was het volgens hem ook niet verstandig met tegenmaatregelen te dreigen bij nieuwe uit de lucht gegrepen aantijgingen van de Sovjets aan het Nederlandse adres.²⁰⁵ Beter was het kalm te blijven en met alle geduld de feiten uiteen te zetten om zo trouw te blijven aan het eigen standpunt. Overhaasten of al te felle reacties zouden zomaar terug kunnen slaan. Hiermee moest het mogelijk worden om ook de laatste Nederlanders uit de Sovjetunie terug te laten keren naar huis.

Van Pallandt hoopte een doorbraak te forceren door de Sovjets een lijst te laten overhandigen met daarop alle gevallen waarin de Nederlandse autoriteiten de repatriëring van Sovjetburgers hadden verhinderd of belemmerd. Elk van deze gevallen zou door zowel een Nederlandse ambtenaar als een ambtenaar van de Sovjetunie moeten worden onderzocht. Beide zouden dus de benodigde verklaringen moeten ondertekenen, waardoor de Sovjetautoriteiten zich geconfronteerd zagen met een onder andere door hun eigen ambtenaar ondertekende verklaring.²⁰⁶ Echter, alvorens het zover kwam verklaarde de Sovjetunie half december 1950 dat zij het mogelijk achtte de resterende Nederlandse onderdanen te repatriëren. De twijfel bleef aan Nederlandse zijde vanzelfsprekend bestaan, maar men ging toch akkoord met het aanbod, daarbij ook het voorstel van Van Pallandt te berde brengend in een nota van 12 oktober 1950. Gelukkig bleek het geen loze belofte te zijn geweest, want begin november 1950 kwamen de eerste honderd personen terug, waarvan echter veertien niet-Nederlanders. Vanaf november 1950 tot halverwege 1952 keerden tweehonderdvijfenveertig Nederlanders terug uit de Sovjetunie.²⁰⁷ Hiermee bleven nog altijd tientallen Nederlanders achter in kampen en gevangenissen. Zij waren door de Sovjetunie veroordeeld voor gepleegde misdaden. De autoriteiten weigerden herhaalde verzoeken om hen in de gelegenheid te stellen contact op te nemen met de Nederlandse ambassade of met familie in Nederland.²⁰⁸ Het zou nog tot 1955 duren vooraleer vrijwel alle door de Sovjetunie vastgehouden Nederlanders waren teruggekeerd.

²⁰³ De exacte aantallen zijn hier vooralsnog onbekend. Gezien het relatief kleine aantal Sovjets in Nederland en het relatief grote aantal Nederlanders in de Sovjetunie – met daarbij in ogenschouw genomen de medewerking van de beide overheden met repatriëring – kan gesteld worden dat de verhoudingen na enkele jaren repatriëring erg scheef lagen.

²⁰⁴ Nationaal Archief, 2.05.111 – 165, 1505/236 Geheim – 324.458.3, 26 mei 1950, pp. 3.

²⁰⁵ Ibidem, pp. 4.

²⁰⁶ Berg, ‘De repatriantenkwestie na 1945’, pp. 23.

²⁰⁷ Ibidem, pp. 24.

²⁰⁸ Ibidem, pp. 25.

Conclusies

De repatriëringskwestie in Europa vlak voor en direct na het einde van de Tweede Wereldoorlog bleek vele malen groter dan de geallieerden in eerste instantie hadden gedacht. Instanties als SHAEF en UNRRA deden hun best om binnen de grenzen van het mogelijke voor een goede opvang van de oorlogsontheemden – of displaced persons – te zorgen. Door gebrek aan mankracht, onvoldoende kennis en ontoereikend materiaal was dit in eerste instantie een bijzonder moeilijke opgave. Zo hebben wij kunnen zien dat de opvang niet ingericht was op het verlenen van psychologische hulp. De noodzaak daarvan werd pas duidelijk toen de oorlogsontheemden in grote massa's overgevangen werden door de geallieerde instanties. Dit probleem werd groter door het gebrek aan geschikt personeel voor de teams van UNRRA die belast waren met de opvang, organisatie en repatriëring van deze mensen. Zij werden aangevuld met personeel vanuit het leger, maar deze waren ongeschikt voor de hen toegewezen taak. Zij beschikten slechts over een militaire achtergrond en niet over de vereiste ervaring en kennis voor het opvangen van oorlogsontheemden. Toch slaagde UNRRA in haar kerntaken; zij wist hongersnood te ontwijken, de uitbraak van epidemieën tegen te gaan en de ineenstorting van de economie te voorkomen.

Als men kijkt naar de afhandeling van de terugkerende displaced persons in een aantal West-Europese landen, dan ziet men vrij forse verschillen tussen de diverse landen. In Frankrijk werd de terugkeer landelijk geregeld en breed publiekelijk uitgemeten. Dit leidde onder andere tot het aanbrengen van een hiërarchie onder de repatrianten, wat bij sommigen een gevoel van onderwaardering veroorzaakte. Het was al met al een vrij kille thuiskomst voor de meesten. Hoe anders ging het in België, waar de staat nauwelijks iets geregeld had en de opvang van de ontheemden regionaal en civiel van opzet was. Onder andere de Katholieke Kerk speelde daarin een zeer grote rol. Hierdoor was de opvang in België in vergelijking met Frankrijk veel persoonlijker, en waarschijnlijk juist daardoor ook een stuk natuurlijker van aard. De verantwoordelijkheid lag bij de lokale gemeenschap zelf. In Nederland had de overheid wel allerlei zaken getracht te regelen, maar door gebrekkige communicatie liep dit op niets uit. De lokale gemeenschappen in Nederland sprongen echter niet in de bres voor de terugkerende ontheemden. De geallieerde opmars stakte eind 1944 rond de grote rivieren in Nederland, waardoor de bevrijding nog een half jaar op zich liet wachten, met een hongerwinter tot gevolg. Dit leidde ertoe dat de lokale gemeenschappen minder bereid waren de helpende hand uit te steken, zij hadden immers hun handen vol aan zichzelf.

De drie grote geallieerde mogendheden Groot-Brittannië, de Sovjetunie en de Verenigde Staten hadden als onderdeel van de akkoorden van Jalta in grote lijnen afspraken gemaakt over de repatriëringskwestie. Met name de krijgsgevangenen vielen onder deze afspraken. Het betrof hier echter alleen afspraken in grote lijnen, waardoor veel afhing van de verdere uitwerking en interpretatie daarvan door de verschillende geallieerde landen. Deze interpretatie verschilde zoals verwacht kon worden nogal eens. Met name de Sovjetunie hield een andere gedachtegang erop na. Voor hen waren alle personen met de Sovjetnationaliteit verplicht terug te keren naar de Sovjetunie, ongeacht hun verdere status. Sovjet of niet, dat was het leidende criterium welke de verdere afhandeling bepaalde. Deze houding wilde nogal eens botsen met andere landen. De verdragen van

Jalta hadden dan wel het kader gevormd, de overige landen dienden via bilaterale verdragen alsnog gedetailleerde afspraken te maken. Ook Nederland had een bilateraal verdrag met de Sovjetunie nodig. Om hiertoe te kunnen komen dienden eerst officiële betrekkingen tussen beide landen te worden aangeknoopt. De Nederlandse relaties met het imperialistische Rusland waren goed geweest en gingen ver terug in de tijd. Met de komst van de Sovjetunie was dit veranderd en voor vijftig jaar had Nederland geweigerd de nieuwe machthebbers te erkennen. De Tweede Wereldoorlog en de Duitse inval deden dit standpunt wankelen. De verwachte naoorlogse status van de Sovjetunie en de daaraan gekoppelde status van Nederland maakten het wenselijk betrekkingen aan te gaan. Vervolgens deed het besef dat officiële betrekkingen noodzakelijk waren voor het behartigen van de Nederlandse belangen in het geval van repatriëring na de oorlog de balans doorslaan. Koningin Wilhelmina gaf toestemming en daarmee waren officiële betrekkingen een feit.

Nu officiële betrekkingen tot stand waren gekomen kon men beginnen met de onderhandelingen voor de repatriantenkwesitie. Onder de bevoegdheid van SHAEF waren vele personen reeds gerepatriëerd, maar nog enkele honderden Nederlanders bleven achter in de Sovjetunie en moesten terug worden gehaald. Daarnaast bevonden enkele duizenden Sovjets zich in Nederland. Men kwam overeen op basis van reciprociteit elkaars burgers te repatriëren. Dit bleek helaas niet zo simpel als wellicht was gehoopt. De Sovjetautoriteiten eisten dat alle Sovjets in Nederland terugkeerden naar de Sovjetunie, zelfs als dit tegen hun eigen wil in ging. Nederland weigerde vanaf eind 1945 steeds mee te werken aan onvrijwillige repatriëring, maar kon niet hard maken tegenover de Sovjets dat haar eigen burgers die zich in de Sovjetunie bevonden uit eigen wil terug wilden keren naar Nederland. De Sovjetunie maakte contact tussen Nederlandse vertegenwoordigers en Nederlandse burgers aldaar zo goed als onmogelijk. Zij hield vast aan de eis dat alle Sovjets dienden terug te keren. Zo niet, dan mochten de Nederlandse burgers het land niet uit.

Nederland stond zo voor een akelig dilemma. Enerzijds had zij de belangen van haar burgers te beschermen en had zij de plicht hen terug te halen uit de Sovjetunie als zij dat wilden. Anderzijds zag Nederland zich ook als voorvechter van de mensenrechten. Men wist weldegelijk wat de Sovjets die repatriëerden te wachten zou staan bij thuiskomst. Nederland zond principieel geen mensen gedwongen het land uit als zij niets gedaan hadden wat in strijd was met de wet. Dit was dus een kwestie van burgerrechten enerzijds en mensenrechten anderzijds. Een uitweg diende gezocht te worden. Het was dan ook opvallend dat Nederland zo pragmatisch vast bleef houden aan de eis van vrijwillige repatriëring, zelfs toen daarmee de terugkeer van de eigen burgers bemoeilijkt werd. Deze houding is in het Nederland van de 21^e eeuw niet meer voor te stellen. Dat Nederland de belangen van niet-Nederlanders die in Nederland verbleven boven die van Nederlandse staatsburgers stelde, zou nu totaal onvoorstelbaar zijn. Toch gebeurde het. Men koos voor – en hield vast aan! – het grotere goed. Mensenrechten en de bescherming van het individu gingen boven de belangen van een kleine groep Nederlanders in het buitenland.

Het verhaal van Von Schmidt toonde de menselijke kant van alle onderhandelingen en de tegengestelde belangen. Hij kwam tegen wil en dank in de Sovjetunie terecht, na getuige te zijn geweest van gebeurtenissen van grote historische waarde, maar kon uiteindelijk terugkeren naar zijn

vaderland. Dit werd toch zeker ook mede mogelijk gemaakt door de Nederlandse regering, die zich stevig inspande om de repatriëringskwestie op te lossen, ondanks de weigering toe te geven aan de eisen van de Sovjetunie. De Nederlandse burgers werden dan ook alles behalve aan hun lot overgelaten door hun overheid. Waar het verhaal van Von Schmidt ook de nadruk op legde was de manier waarop de Sovjetunie met de oorlogsontheemden van vreemde nationaliteit omgingen. In tegenstelling tot in Nederland werden zij in de Sovjetunie in kampen geplaatst en in feite geïnterneerd. Zij leefden daar onder slechte omstandigheden en hen werden allerlei rechten ontzegd. Natuurlijk hadden de westerse geallieerden de vele ontheemden rond het einde van de oorlog in Centraal- en West-Europa ook in kampen geplaatst en waren ook daar de omstandigheden slecht te noemen. Dit was echter op dat moment noodzaak, de oorlog was nog gaande en de stroom displaced persons liep in de miljoenen. Niets van dit alles speelde echter in de Sovjetunie in de jaren na de oorlog, terwijl buitenlandse ontheemden gewoon geïnterneerd bleven. Wat precies gebeurde met deze mensen en wat de redenen waren voor de Sovjets hen op een dergelijke manier te behandelen verdient een eigen onderzoek. Feiko Postma heeft de geschiedenis van Russische displaced persons in Nederland direct na de oorlog uitputtend onderzocht, maar de geschiedenis van Nederlanders in de Sovjetunie is nog grotendeels onbekend. Zelfs de exacte aantallen personen zijn onbekend. Wellicht dat onderzoek in de Russische archieven ooit licht op de zaak zal kunnen schijnen.

Literatuurlijst

- Beening, A., 'Machtsstrijd en machteloos. De rol van de Nederlandse overheid bij de repatriëring vanuit West-Europa naar Nederland 1944-1945', in: C. Kristel, *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming* (Amsterdam 2002) pp. 23-61
- Berg, van den, M.A.P., 'De repatriantenkwestie na 1945', in: M.L. Roholl, E. Waegemans & C. Willemsen, *De Lage Landen en de Sovjet Unie. Beeldvorming en betrekkingen* (Amsterdam 1989) pp. 11-27
- Bossenbroek, M., *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2004)
- Churchill, W., *The Unrelenting Struggle* (Londen, 1942)
- Gorsel, van, K. 'Nederland en de Sovjet-Unie, 1917-1953', in: D. Hellema & G.T. Witte, *Onmachtig om te helpen. Nederlandse reacties op de socialistische dreiging* (Amsterdam 1995) pp. 7-19
- Jong, de, L., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Nederlands-Indië I, Volume 11a, Eerste Helft* (Amsterdam 1984)
- Kersten, A.E., 'Londen, Washington, Batavia', in: G. Teitler, *De val van Nederlands-Indië* (Dieren 1982) pp. 78-91.
- Knapen, B., *De lange weg naar Moskou. Nederlandse relaties tot de Sovjet-Unie, 1917-1942* (Amsterdam & Brussel, 1985)
- Kristel, C., *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming* (Amsterdam 2002)
- Naarden, B., 'Nederland en Rusland voor 1942' in: E. Munter, B. Naarden & G.T. Witte, *Voorzichtig en met mate. De betrekkingen van Nederland met de Sovjetunie (1942-1991)* (Amsterdam 1991) pp. 6-21
- Postma, F.H., *De repatriëring van Sovjetonderdanen uit Nederland 1944-1956. Mythe en waarheid* (Amsterdam 2003)
- Shephard, B., *The long road home. The aftermath of the Second World War* (Londen 2012)
- Tolstoy, N., *Victims of Yalta* (Londen 1977)
- Verschooris, M., *Schrijven in de schaduw van de dood* (Gent 2005)
- Witte, G.T., *Een verre vijand komt naderbij. De diplomatieke betrekkingen van Nederland met de Sovjetunie, 1942-1953* (Kampen 1990)
- Witte, G.T., 'Wanneer de Russische beer aan de deur krabt ...' De Nederlandse visie op de Sovjetunie in de internationale politiek (1942-1948)' in: M.L. Roholl, E. Waegemans & C. Willemsen, *De Lage Landen en de Sovjetunie. Beeldvorming en betrekkingen* (Amsterdam 1989) pp. 28-41
- Woodbridge, G., *UNRRA. The history of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration: Volume I: History* (New York 1950)
- Woodbridge, G., *UNRRA. The history of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration: Volume III: Documents* (New York 1950)
- Woods, L.W., *The story of U.N.R.R.A.* (Washington 1948)

Archieven:

- Nationaal Archief, Archief Ambassade Sovjetunie, **2.05.111** (Ambassade Sovjetunie 1943-1957) – **164** (Rapporten betreffende de repatriëring van Sovjet-burgers, alsmede de reciprociteit van in de Sovjetunie verblijvende Nederlanders, 1946-1948)
- Nationaal Archief, Archief Ambassade Sovjetunie, **2.05.111** (Ambassade Sovjetunie 1943-1957) – **165** (Rapporten betreffende de repatriëring van Sovjet-burgers, alsmede de reciprociteit van in de Sovjetunie verblijvende Nederlanders, 1949-1950)
- Nationaal Archief, Archief Ambassade Sovjetunie, **2.05.111** (Ambassade Sovjetunie 1943-1957) – **183** (Stukken betreffende vermiste personen, inzake verzoeken om inlichtingen over familieleden, repatriëring, verzoeken aan de Sovjet-autoriteiten om inlichtingen over Nederlanders, 1943-1955)

Bijlage I – Sovjetburgers in niet-communistische Europa 1946-1952

Cijfers gebaseerd op het Staatsarchief te Moskou, f.R.-8526, op(is) 4a, d(elo) 7, pp.4-5. Afkomstig uit het uitputtende overzicht van Sovjetburgers in de niet-communistische wereld 1946-1952 van Feiko Postma.²⁰⁹

	Russen	Oekraïners	Wit-Russen	Letten	Litouwers	Esten	Overige	Totaal
België	471	5238	135	5420	1771	1295	399	14.729
Duitsland & Oostenrijk	13.196	41.420	1254	28.127	11.057	7.479	1.183	103.716
Denemarken	108	-	-	717	423	225	67	1.540
Engeland	4.990	39.971	4.986	20.036	20.034	10.019	-	100.036
Finland	5	113	-	-	-	237	6.606	6.961
Frankrijk	318	5.385	126	4.841	866	397	7.742	19.675
Italië	58	306	-	60	-	-	13	437
Joegoslavië	279	584	22	4	3	5	7	904
Luxemburg	-	-	-	-	2	-	-	2
Nederland	43	1337	15	575	96	102	555	2723
Noorwegen	23	1.050	57	1.325	32	96	36	2.619
Polen	-	-	-	-	-	-	1.066	1.066
Roemenië	-	-	-	-	-	-	1.608	1.608
Tsjecho-Slovakije	-	-	-	-	-	-	594	594
Zweden	94	312	100	3.929	407	22.459	259	27.570
Zwitserland	-	-	1	31	2	5	451	489

²⁰⁹ Postma, *De repatriëring van Sovjetonderdanen*, pp. 343-344.